

16+

ISSN 0235-0157

Адабият Дагъыстан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

Тангчолпан

2022 ³
МАЙ – ИЮНЬ

Танголан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель:

Агентство информации
и печати Республики Дагестан

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа

Издається с 20 августа
1917 года

3

2022

май – июнь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

БУ НОМЕРДЕ:

ВАРИСЛИК

Аткъай. Мен октеммен 3

ПОЭЗИЯ

А. Жачаев. Дав герекмей давдан ялкъгъан
дюнъягъа 25

С. Мамаева. *Шигърулар* 29

Г. Агаева. *Шигърулар* 40

ШАИРНИ 90 ЙЫЛЛЫГЪЫНА

Ф. Алиева 47

ТАРЖУМА

А. Абу-Бакар 51

ОЧЕРК

М.-Н. Халилов. Къыйынлы къысматын
иш булан енген 85

ФОЛЬКЛОР

Насигъат йырлар 92

Баш редактор
М.М. Агъматов
тел. 67–16–31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
supiyanat5888@mail.ru

Редколлегия:
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
Ш.-Х. Алишева
М. Гьусейнов
А. Жачаев
Гь. Оразаев
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67–18–75
редакторлар – 67–18–89

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:
серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г.
выдан Управлением Роскомнадзора
по Республике Дагестан.

Типография:
ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

ТАНГЧОЛПАН №3, 2022
На кумыкском языке

Печать офсетная.
Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16.
Усл. печ. л. 8,4. Уч. изд. л. 8,7.

Выход в свет 06.06.2022 г.
Тираж 525 экз. Заказ № 1223.

Редакция и издатель:
*Государственное бюджетное учреждение
Республики Дагестан. Редакция
республиканских литературных журналов
“Соколёнок” и “Литературный Дагестан”.*
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.
Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Цена свободная.

АТКЪАЙ,
Дагъыстанны халкъ шаири

МЕН ОБКТЕММЕН (Умукюрсюнню тилинден)

*Мен обктеммен, обктеммен!
Обктемлигим булан не этмен мен?
Геме тѣшлю гери алашам бар чакъы,
Гемелер агъып гетсе, гетмен мен.*

(Къзакъ йырдан)

Уланын макътамакъ къумукъларда айып зат. Эрин чи оьлген сонг макътап да йибере. Уланымны да макътамасам ярай эди, ол янгыз меники болуп токътагъан эди буса. Ол янгыз меники болгъан эди буса, уйде тѣшекде ятып оьлер эди.

Гюлле ону эки де ал тишинден тийип, елкесинден чыкъгъан эди. Душмангъа сыпатын шонча да бек тутуп оьлген улан бар сагъа о.

Душманлар ону авзуну ичине урмакълыкъны кѣп уллу маънасы бар. Душман болгъан булан да олар онча гъакъылсыз болмагъан.

Къайырмас. Яман чы бар эди: атасы да, уланы да тогъас тюпде оьлген эди буса.

Мен уланымны гѣмген гюн акъ къзакълар уланымны атасын оьлтюрген гюн эди. Уланыма къазылгъан къабургъа ону атасы гѣмюлмеге тюшдю.

Яра сав бола турагъанда бек къычыта. Шону сыйпай турса, юреке тамаша бир ялыкъ бола. Уланын да, ону атасын да душманлар оьлтюрмеклик анасына уллу яра тюгюлмю? Герти, ону дамгъасы къалгъан. Дамгъасы да таяр йимик олай гиччи яра тюгюл эди чи дагъы о.

Шогъар гѣре шо эсги яраны сыйпай турагъан кююм бола. Айып этмегиз, яшлар, янган сѣйлер, ягъындагъы тынглар дей.

* * *

Мен эрге барагъан гюн Яхсайда алашаракъ бир той болду. Ярлы гишини тою тепсиден пакъыр буса да, йырдан бай бола эди. «Ярлы гѣнгю яркъдыр» деп айтыв да бар дагъы.

Мени алып барагъан арба гиевню абзарына етише турагъан заманда бир къатынны атив этип йырлайгъан авазы эшитилди. Ол къатын, мен артда билдим, ътемишли болгъан. ътемиш къатынлар буса сарынгъа бек уста бола. О къатын гюмюш къонгурав йимик ъкюреген авазы булан бир сарынны мени гелин юрегиме салып къойду. Не сарын эди десегиз, айтайым:

Исси сувгъа баргъанда
Аягъым тийди ташгъа.
Ай гелин улан тапсын
Жан Нугъайгъа ёлдашгъа.

Шу сарында эсгерилген ат мен эрге гелеген Батырмурзаев деген гишини аты эди. Айып этмегиз, памилин эсгерсем де, атын айтмагъа авзум уйренмеген. Гелин заманымда мен юрютген эсги адатлардан бугюнге ерли янгыз шо къалып тура. Бара-бара о да таяр бугъай.

«Ай гелин улан тапсын, жан Нугъайгъа ёлдашгъа» деген сѣзлер сабанлыкъгъа чачылгъан урлукъ йимик мени юрегиме чачылып къалды. «Шо сарынны Нугъай ъзю чыгъарып, шо къатынгъа йырлатгъандыр» деп эсеме гелди. Неге десе, мени гелешмишим гюмюш уста экенни мен билме де билмей эдим, амма ону гюмюшдей таза сѣзлер тизип болагъаны чы магъа белгили эди. «Къара чы, гъали бу мен ъзюне улан тапгъанны сюе экен» деп эсеме гелип къалды.

Сабанчы урлукъну авлакъгъа себип битген сонг, юрегинде дерт сакълай. «Ашлыкъ болурму экен, болмасмы экен» деп ону юреги челтирге тюшген жымчыкъны йимик тырпыллап тура. Башлапгъы яшны тапгъынча, мени юрегимде де воллагъ болду шо кюйде гъал. Тогъуз ай тогъуз йыл чакъы узакъ да гѣрюндю.

* * *

Мен яш табып, етти-сегиз йыл гетген сонг, бир гюн атасы айтып яшны кириндирип турагъанда, шо сарын эсеме гелип гетди: «Улан чы тапгъан эдим, тек атасына ёлдашлыкъ этип болагъан улан чыгъармы экен» деп ъз-ъзюме мен де сорадым, шону эшитгенде йимик ариги уйден магъа жавап гелди:

– Воллагъ къатын, сен чи магъа башлап улан тапгъынча, къыз тапгъан болгъай эдинг.

Мени ичимден соравума ону жавабы рас гелгенге тамаша да болдум, амма бек кепим де бузулду. «Буса шо сарынны бу чыгъармагъан болгъан экен, ътемишли къатын ъзюнден айтгъан экен» деп эсеме де гелип, киринип турагъан Зайналабитни сылапчыдан чыгъарып, аявсуздан эрге де салып:

– Сен олай неге айтасан? – деп сорадым.

Мен эрге гелгенли мени огъар айтгъан тирев сѣзюм шо болду. «Булай неге?» деп къойгъан бусам да яражакъ эди. «Сен олай неге айтасан?» дегенде бироз тирев чыкъды. Зайналабитни кѣп суюмекден чыкъды сагъа о.

– Гъей, гъей, деп атасы ариги уйден чабып гелди. – Сени кърсалатмакъ учун айтмайман. Сенге-менге де биз чыкъмайыкъ. Яш бир гюн кълса, он гюн охувдан татыву таяр, он гюн кълса – юз гюн таяр. Кириндирип битген бусанг – гийиндир. Бугюн бу охума бара, – деди.

Мен Зайналабитни гийиндирип тура эдим, ол атасына уллу гёзлери булан кърап:

– Сагъа ажай, олай неге айтасан деген эди, огъар жавап къачан бережексен? – деди.

– Сен чакъы къыз тапгъанда.

– Не этесен ону?

– Сени йимик ону да охумагъа саламан.

Сонг атасы магъа айтды:

– Мени очардан кърсалап гелеген заманым. Кёп мадрасаны ичинде гъаран балагъа бир мактап ачгъанбыз: яшлар атив парталарда олтуруп охуйгъан мактап. «Башгъа алда барагъан халкълар йимик мактапда къызларыбыз да охусун» деп мен айтаман, «дюр, шолардан охуп, молла болажакъмы?» деп бир табунлар айта. Гъали мени шу улан чакъы къызым болгъан буса, халкълар уьлгю учун мен шону да охумагъа салажакъ эдим, – деп, ол ариги уьйге чыкъды.

Онда ону Къырымдан, Къазандан гелген газетлери, китаплары бар эди. Оланы охумагъа гиришди.

Бир гюн бу магъа айтды:

– Сени аварга этмей мен табарман къыз. «Языкъ Гъабийбат» болажакъ аты да. Ону языкъларыгъын билип адамлар, къызларына насипли этмек учун охумагъа бережеклер, – деди.

Узакъ кълмады. Ону «Языкъ Гъабийбат» деген хабары Яхсайгъа да, хоншу юртлагъа да, шо елли гюн къамушлукълар гюшген от йимик яйылып гетди. Шо кепде дагълар да кёп китаплар чыгъаргъан адам сагъа о. Гюнюш уста деп огъар шо китапларны ишлегени саялы да айтмагъа яражакъ эди.

Душманны гюллеси ону шо китапларны язгъан къллуна да, ойлашгъан башына да тиймекликни маънасы бар. Душман болгъан булан да олар онча гъакълсыз болмагъан.

* * *

«Гъали бу мен башлап къыз тапгъанны сюйген экен дагълар» деп кёп ойлаша бола эдим. Зайналабит буса, юрт мактапны битдирип, охувун узатмакъ учун Аштархангъа гетген эди.

Ондан атасына кагълар геле бола эди. Атасы ону кагъларына кълйтып-кълйтып охуйгъанны эс этип, бир керен бугъар сорадым:

– Обзюнг китаплар чыгъарасан. Кагъларны бир охугъандокъ англамагъа бажарылмаймы?

– Бажарылмай, дарс буса, – деди ол.

– Кимдир о дарсны береген?

– Уланынг.

Мен энгил болуп гетдим. Терезелени де герип ачып, уьйню сибире туруп «атасына ёлдашлыкъ этип чи нечик де, устазлыкъ этип де болажакълар ошай» деп ойладым.

– Бери къара чы, – деп, атасы мени чакъырып, бир къазан газетни гёрсетди. О «Халкъ» деген газет эди. Онда Зайналабитни сёзлери де язылган болган экен: атасы оланы магъа къумукъ тилге гёчюрюп айтды. Адамны бек ойлашдыраган сёзлер эди олар. «Он алты яшында булай болган, муну арты не болар экен?» деп пикирлешдим.

Арадан йыл да гетмегендир, къарайман Зайналабит къайтып геле. Атасы урушар деп бек къоркъдум. Атасыны къатты урушувун алгъынча, мени йымышакъ сёзлеримни алсын деп, бугъар айтдым:

– Хасавюртдан чы, школагъа атанг бай гишилерден тюгюл деп алынмай къайтган эдинг. Ондан да нечик къайтдың?

– Къуваланып, – деди о.

– Неге?

– Бай экенге.

– Нечик?

– Нечик деп сорама, не булан деп сора.

– Не булан?

– Халкъны гъайын этив булан.

– Халкъны гъайын этсе, къувайламы?

– Тамаша тюгюлмю, ажай?

– Дюр, воллагъ.

– Болса шону гъакъындан ойлашмагъа яражакъ. Сонг бу атасы булан лакъыр эте туруп айтды:

– «Халкъ» деген газетни япдылар. Онда язагъанланы да къолгъа тюшгенлери тутулду, тюшмегенлери мени йимик къачып къутулду. Атасы огъар:

– Яхшы этгенсен, – деп къойду.

* * *

Шо уллу къыргъынлы давну баш йылында о Къазангъа гетди. Бир йылдан да узакъ къалмай, башында, елкесине тёголеген кюйде уллу чачлары да булан къайтып гелди. Бугъар гъали де сорадым:

– Мундан да нечик къайтдың?

– Къуваланып.

– Не этгенге?

Бу, шо юрюлюп тураган давгъа къаршы йыр язып, Петербурггъа йиберген болган. Шоссагъат муну ахтарганлар. Къачмаган буса, тутажакъ болган.

Мен айтдым бугъар:

– Къанлы гиши йимик чач да къоюп гелгенсен.

– Арив айтдың, ажай, – деди, – тек бир де ярашмажакъ къанлыман.

Мен къоркъуп гетдим:

– Кимни къанлысысан?

– Халкъны тынышын ким къыса буса – шоланы. Шоланы, ажай, бизин учу итти хынжалларыбыз булан, семиз юреклерин ярмагъа герекбиз.

Муну булан хабарлагъан сайын мени юрегим жыжым салынган итив йимик къыза эди. Тек ону мени булан лакъыр этмеге заманы болмай эди. Ол уйге гелди десе, мени уюмню ичи балжибин четен йимик обкюрюп бола эди: ялан обзю йимик яш уланлардан. Янгыз къалганда, атасы да обзюню тенгли ёлдашы йимик ону булан къыйышып лакъыр эте эди.

* * *

Къзандан къайтган сонг Зайналабитни ичеген кюю бола эди. Тек бир де янгыз ичмес эди. Бир табун озюню тенгилери булан ичер эди. Амма оланы ичегенин ва ичкиде болаган лакъырын эшитмеге къыйын бола эди.

Бир керен булар ичип турагъан ерге аш алып гирип барып, олтуруп турагъанлагъа:

– Яшыртгъын лакъырыгъызны яшлардан эштитейик, – дедим.

Зайналабит атылып туруп:

– Ажай, къыз гелешебиз, – деди.

– Яхшы сагъат болсун. Кимгедир?

– Савбол. Тангда чыгъар тавушу. Тек сен тилге бек болгъайысан, – деди.

– Ондан чы парахат болгъай эдигиз, – дедим де уйден чыгып бара туруп къошдум, – не этсегиз де рази эдим, ичмей бусагъыз. Бусурман гишиге гъарам затны неге этесиз?

– Токъта чы ажай, – деп, Зайналабит токътады да айтды: – Умар Хайям деп бир йырчы болгъан, ажай, – деди. – Ол озю кеп охугъан гиши болгъан. Огъар ичме деп тилемерге, бир кеп алимлер жыйылып ону ягъына баргъан. Умар айтгъан: «Мен чи борланы къанын ичемен. Сиз адамланы къанын ичесиз» деген. Ону йимик, ажай, бу чу къайырмас, бизин йимик къыз гелешегенлер бир гезик борланы къанын ичсек, ярамай да къалмас. Амма адамланы къанын ичегенлер де бар. Гёремисен инсан хасабы болгъан дагну? Яхсайдан ва Яхсай йимик нечесе минг юртлардан алты айланы узагъына арбасы-аты, адамы-заты булан бремерге гетгенлер бар. Устевюне дагъы да беригиз, деп халкъны жанына тува. Билемисен, сен яшайгъан Хасавюрт округда нечакъы халкъ бар? Шону билсенг, шо хасапда гъар гюн къырылагъан халкъны санавун да билип боларсан. Шончакъы халкъны къанын ятып ичеген эки аякълы уй бёрюлер де бар: бусурман да, хачперес де. Алчыгъыз, ичейик! Изну бересен тюгюлмю, ажай? – деп сорады.

– Бермей не амалым бар, бирдагъы сёйлесенг, мен озюм ичип де йибережекмен, – деп айтып чыкъдым.

«Шу атасына да, магъа да сорамай, ала-саладан озюне къыз гелешип къоймагъа сама да сүймейми?» деп эсеме гелди.

Эртен мен сувгъа барагъанда къарт чавкени йимик очарда къарсалап сёйлейгенлени эшитдим:

– Бу не битмейген бремендир!? Бу не битмейген давдур? Безгенбиз, къардаш, буланы бу давундан да, шавундан да.

– Мен бремен екмежекмен! – деп бириси айта.

– Мен егежек бусам сагъа болсун, – дей бирдагъысы.

Шо гюнню ахшамында Зайналабит бек шат къайтды, амма озюню ичинде биринчи керен магъа къарывлу сёйледи:

– Сен этген затны шайлы къатынлар этмес, ажай, – деди.

Теримни тюбюнде боран ойнап гетди.

– Не этгенмен, айтып сама битгей эдинг.

– Тюнегюн биз этген жыйынны кёрюк-кёрюкде байракъгъа чанчып юрюгенсен.

Отбашны алдына аста чёгюп къалдым. Зайналабит гелип инбашларымдан тутуп гёттерди де:

– Геч, ажай, – деди, – бизин жыйынларыбызда ортакчы болуп бажара-
жакъмы экен деп сени сынап къарайгъан заманым.

Мен жанланып, огъар сорадым:

– Не къыздыр, о сиз гелешген?

– Къыз, ажай, – деди о, – мурат. Бизин бир мурадыбыз бар эди. Тюнегюн
шону гелеше эдик, бугюн уйлендирип де битдик.

– Нечик?

– Нечик болагъандыр: Яхсайдан алынмагъа белгиленген бремен арбаланы
кёп ягъы барылмай къалды. Ондан сонг ярлы сабанчыланы орнуна байланы
арбаларын йибермеге де болдукъ. Байланы ялчылары арба гъайдап бармагъа
отказ этген сонг, оланы акъсюек уланлары гетмеге борчлу болду. «Яхсайлар да
екмей бремен, сиз де екмезиз» деп башгъа юртлагъа да хабар йиберилген. О
къыз эди биз гелешген. Зайналабит шондан сонг Хасавюртгъа гетмеге алгъаса-
ды. Гетегенде мен бугъар масхарагъа йимик айтдым:

– Гъали гелирсен, къуваланып.

«Тойгъан ерде ит къалыр» дей, ажай, – деп бу магъа тикленди.

Ногъайланы тапшурмалы хабарларына ошайгъан бу жавапны англап
битмедим.

– Зайналабит, – дедим, – сени сёзге усталыгъынг да бар. Хасавюртда сагъа
бир чиновник къуллукъ тюшмесми экен?

– Масала, ажай?

– Масала, судда тилмачлыкъ буса да.

Зайналабит гёзьяшлары тёгюлгюнче кюледи.

Бу оьзюню кюлкюсюнден мен бир зат да англамагъанны гёзлериме къарап
билген буса ярай:

– Атайымны сёзлерин унутгъанмысан? – деди. – «Байланы-бийлени шор-
пасына татыгъан адамны табияты осал болмай гъеч къалмас» деп нече керен
айтгъан экен? Шоланы табиятына къыйышгъынча мен минг керен де къува-
ланырман. Мюсевке къайсы ханда къазакъ турса да, ажай, – деди, – я къува-
лангъан, яда ханны башын гесип къанлы чыгъып башгъасына сакълав къазакъ
болуп тюшюп, ону да башын гесип юрюген. Йыр булан сёз айтмагъа да ондан
уста гиши болмагъан. Ону оьктем йырларына халкъ, ону батырлыгына йимик
къангъан, Мюсевкеге инангъан йимик ону йырларына да инангъан. Сен инан-
масмысан шу йыргъа, ажай? – деп, ол, тирсегин терезебашгъа тиреп, бир къу-
лагъына къолуну увучун да къаплап, гёзлерин ярты юмуп ногъайча толгъуду:

Э-э-эй!

Борагъан ханда сакълавман,

Боранлы гюнде икълавман,

Борасылай магъа окъ явса,

Елкеде бадырагъан болат къалкъанман!

Эренлер абдыраса, адаса,

Эренлеге гелип гирме сенгермен.

Сенгерде янгыз ятгъанман,

Артымдан гелсе, ёртгъанман.

Алдымдан гелеген кёп асгер –

Аланы ач бёрюдей йыртгъанман!

Къалалар гёрсем, къайпанман,

Къарыш бутлу арсланман,
Къажыгъанлар гёрсем, ий болман,
Къамалгъанлар гёрсем, бий болман,
Кёк тербенсе – тербенмес
Кёклерде темиркъазыкъ юлдузман, –
гъа-а-вву-уй.

– Нечикдир, ажай? – деди.

– Нече де яхшы бар, – дедим. – Тек шо гъаман «мен» деп айта, шо макъта-
нагъан болмаймы?

– Ёкъ, гъеч, болмай, ажай, – деди. – Нечесе ханланы, алты аталарына ерли
башларын гесе гелген Мюсевке «мен» деп йырламакъ, чепкенге гъазирлер йи-
мик яраша. «Мен» деген сёзню артында инамлыкъ ва иш бар буса, ол айтгъан
гишини исбайылыгъы, амма инамлыкъ да, иш де ёкъ буса, айтгъан гишини
хохабаз осаллыгъыдыр, – деди.

– Болса, сен Мюсевке болмагъа сюесен дагъы? – дедим мен.

– Сиз магъа «сёзге усталыгъынг да бар» дегенге гёре айтаман, ажай. – Мю-
севке йимик, сёзюм де, ишим де бир-биринден айрылмайгъан халкъ батыры
болмагъа чы сюер эдим, – деди. Сонг дагъы да къошду: – Кимни йырына халкъ
инанса, шо йырчы насипли. Насипли йырчыны буса йыры да, иши де эгизлер
болмагъа герек, – деди.

* * *

Бир итнигюн (Хасавкъалада базаргюн) атасы базардан къайтгъанда магъа:

– Уланынгдан адам болажакъны бугюн билдим, – деди.

– Неден? – деп сорадым.

– Биревню танымакъ учун, ону уьюрлерин таныса таманлыкъ эте. Ула-
нынг кимни ёлдаш тутгъанны билемисен?

– Айтсанг, билермен.

Бу магъа Солтансайит Къазбековну эсгерди. Хасавюртда Зайналабит
къургъан «Тангчолпан» деген къурумда Солтансайит де ишлейгенни айтды.

Уьюрлерин эсгерген булан адамны танымагъа бола буса, Зайналабитни
Темир-Хан-Шурадагъы ва Анжикъаладагъы ёлдашларын мен де эсгерейим:
ачылгъан сыйлы китап йимик Уллубий Буйнакский, сувурулгъан итти къылыч
йимик Магъач Дахадаев, битмейген хазна йимик Хизроев, от ялын йимик
Гъарун Саидов, лачин йимик Солтансайит Къазбеков.

«Эренлер уйде тувар, къырда оьлер, эренлеге булай гюнлер кёп гелер»
деп буланы къайсы оьлгенде де айтылгъандыр.

Не хайыр эди, шо дин китапларда биз кёп эшитген женнетлер еттиси де
ёкъ дей буса да, бар болмаса. Неге деп сорасанг, шо женнет деп айтылагъан
яхшы ерге мен шолай эркек кюйде оьлген уланланы тюгюл салмажакъ эдим.
Динине, тилине мен чи къарамажакъ эдим. Осал уланлар эркек оьлюм булан
оьлме бажармас. Шогъар гёре, женнет бар буса, батыр эрлер йимик оьлген
уланлагъа тийишли эди.

Шо итнигюн атасы магъа этген лакъырдан мен билдим: Зайналабит
гетип барагъанда Мюсевкени гъабас эсгермеген болгъан: «Тангчолпан» деген
кружокдагъылананы бирлери янгыз йыр, хабар язмакъ булан таманланайыкъ
дегенде Зайналабит айтгъан:

«О ишлени мен сол кьолум булан этемен. Онг кьолума не эт деп айтасыз? – деген.

Гъали сиз англамагъан йимик, башда мен де англамагъан эдим. Бара туруп мен англагъан йимик сиз де англар бугъайсыз.

Билмеймен кьуваландымы, ёкъ эсе оъзю гетдими, дав битмеге бир йыл барда, Зайналабит Темирханшурагъа чыкьгъан деп эшитдик. Онда «Тангчолпанны» да кьуруп огъар редактор болуп олтургъан деген хабар гелди. «Не буса да бир чиновник кьуллукъ тюшген буса ярай» деп эсима гелди.

Шону гъакьындан атасына сорадым. Ол магъа «Тангчолпан» журналны ачды да:

– Тынгла чы шу йыргъа деди:
Тувду Чолпан, танг билинди,
Болду уялма заман.
Шавла алды дюнья юзюн,
Юхлагъаныбыз таман!
Гёзюнг ач, дёрт якъгъа къара,
Гетди кериван эртерек.
«Биз гечигип кьалгъанбыз,
Энни хозгъалма герек!

– Чиновниклер бир де шулай йыр чыгъаргъан деп гъеч эшитгенмисен? – деди.

– Эшитмегенмен.

– Болса, уланынг чиновник тюгюл. Муну уланынг чыгъаргъан, – деди.

Зайналабит онгдан солгъа ва солдан онггъа язылагъан эки де язывну охуп да биле эди. Ону олай китаплары да бар эди. Бир керен мен бугъар сорадым:

– Зайналабит, нече тил билесен?

– Мен, ажайым, мычыгыш тилни кьумукъ тилден де яхшы билегеним сагъа ачыкъ. Тюрк тилни де, арап тилни де мен ана тилимден кьалышмайгъан кюйде билемен. Фарсча мадар этемен. Ногъайча толгъуйман. Орус тилни оруслардан яхшы билмей туруп билемен деп айтмажакъман.

– Болса, сен билмейген не тил къала? – деп иржайдым.

– Янгы билип гелеген бирдагъы бир татли тилим бар, ажай, – деди бу.

– Не тилдир о?

– Кисесинде пулу кёплер бир де билип болмайгъан, пулу азлар бир эшитгендокъ билеген тил.

– Аты недир?

– Ленинни тили.

– Олай деген ким?

– Мени устазым.

– Ол къайдагъы мактапда охута?

– Халкъланы юреклериндеги.

Сонг магъа бу Ленин ким экенни чечип де айтды.

Бир-бир йыллар, заман булай да, олай да болуп турду.

18-нчи йылда Зайналабитни атасы да Темир-Хан-Шурада эди. Уланыны орнунда «Тангчолпанда» редактор атасы эди. Большевик ёлдашлагъа душман-

ны гёзюнден тайып яшыртгъын иш юрютмеге тюшгенде атасы юртгъа, Яхсайгъа, къайтды. Уланы Хумторкъалиге гете. Онда Зайналабит языв этип тура болгъан. Зайналабитни таныйгъан бир кёрпе тонлу бугъар тийдирмеге сююп, муну солагъайлыгъын мысгъыллап айтгъан:

– Бу большевикге! Сол къолунг булан неге язасан? Зайналабит бугъар гётерилип, хынжал суворуп чапгъандай этип жавап берген:

– Онг къолумну къылыч тутмагъа къойгъанман! – деген.

Большевик ишге сол къолуна къалам, онг къолуна къылыч тутуп айтылгъан улан Дагъыстанда ким десе, шогъар Зайналабит деп ким айтмажакъ?

Ол, айтгъан сёзюм этген иши булан яшатып юрюйген большевик Мюсевке эди.

* * *

«От битген ерге от битер, сув акъгъан ерден сув агъар» дей.

Темир ёллар душманланы къолуна тюшгенде, кёпден берли ташланып къалгъан арба ёллар янгырды.

Бакюден Ростовгъа, Лавашадан Аштархангъа, Аштархандан Буравкъалагъа юрюйген большевик кагъызлар Яхсайдан оьтеген болду.

1918-нчи йылда уьч де якъдан теллери гелип, уьч де якъгъа теллери гетеген уллу телбагъана Яхсайдан эди.

Нече кагъыз гелсе, Зайналабит, Алибекгъажини заманында чыкыгъан йырны бир гесегин гёнгюрей бола эди:

Бу дюньягъа къулакъ салып къараса:
Кагъыз юрюй гече демей, гюн демей.
Гечелетип кёп кагъызлар юрюсе,
Ким къурумсакъ турма болур иннемей?

Турма болмай Зайналабит гетди. Ону орнунда телбагъана болуп атасы къалды.

Арада бир-эки ай да гетмеди, бир къарангы гече абзаргъа эки янаша юлдуз гирди ва айтды:

– Ажай, сорагъан гишиге: мен Яхсайда ёкъман. Яхшымы?

– Яхшы, сапда турмайгъан балта.

– Балта сапгъа гёре болма герекми, ажай, сап балтагъа гёре болма герекми?

Мен ойлашып къалдым. Бугъар къайда эдинг деп де сорамадым.

– Баргъан ерингде не гёрдюнг? – дедим.

– Пилав этегенлени де, талав этегенлени де, ажай.

– Яхсайда ёкъмы эди олайлар?..

Ол мени булан хабарлай буса, адаты эди: чечеген ёммакъ йимик тапшурмалы сёйлер эди. Мен ойлашып турагъанда, оьзю чечер эди...

Бу гезик атасы гелип лакъырыбыз гесилди. Атасы уланына хошгелди де бермеди, ону къолун да алмады, амма янгы гелген къонакыгъа йимик сорав этди (къумукъланы шо тюрлю адатларын сакълайгъан гиши эди о. О заман мен ону эс де этмей эдим. Гъали уллу болгъан сайын йыракъдагъы затны бек гёреген болгъанман). Ол сорады:

– Лавашадан гелген артдагъы кагъызгъа къарагъанда Бакю ишчилени баш гётеривю жанлы гетгенге ошай.

– Жан берегенлер кеп болса, шолай бола.

– Тамаша сен сав кьалгъанынг.

– Оьлмеге буйрукъ ёкъ эди.

«Буйрукъ булан оьлеми, язъв булан оьлмейми?» деп эсиме гелип токътасам да, чыдамагъа болмадым:

– Бакюлеге барып атышып юрюмесенг, сени ким кьоймай?

– Айтмаса болмады, ажай. Айтайыкъ, сен авурсан, сени яш тапмасанг ким кьоймай?

Бу булай дегенде, атасы чыгъып гетип кьалды. Мен бугъар урушдум:

– Менден уялмай бусанг, атангдан сама уялмаймысан?

– «Уллу сувда уят ёкъ» дей, ажай, – деди. – Биз гемеси бузулгъанларбыз.

Амма кьутулмагъа герекбиз.

– Бир якъдан давгъа кьаршысыз, бирдагъы якъдан дав этесиз.

– Къан тегюлмей, яш тувуламы?

– Гъара, дагъы да айлы кьатынгъа чыкъды.

– Сен айтып битмеге кьой, ажай. Бир бар: кьурсакъдагъы яшны гетермек учун кьыйналмакъ. Шолай аналагъа аллагъны минг налаты болсун. Бирдагъы бар: саппа-сав солакъ йимик яш тапмакъ учун кьыйналмакъ. Артдагъысы учун оьлмеге де ярар. Мени мурадымны яшатмакъ учун, мен етти керен де оьлермен. Неге тьогюл, мени мурадым сав тувгъан яшгъа ошай, – деп, Зайналабит артын бираз масхарагъа салды. – Мени табагъанда кьыйналгъанынга гьёкюнчлю бусанг, ма оьлтюр.

Мен йымышадым.

Мени бир зат эсиме гелип гетди. Зайналабит Аштархангъа барагъанда, огъар ондан яхшы жынслы пастанны урлугъун йиберерсен деп тапшургъан эдим.

– Шо урлукъну Бакюден сама неге гелтирмединг, – деп сорадым.

– Гелтиргенмен, Ажай, – деди, – бек тизив, бек янгы жынслы пастанны урлугъу.

– Къайда дагъы?

– Чачып тураман.

– Не ерге?

– Тек ерге чачылагъан урлукъ тьогюл, ажай.

– Дагъы къайда чачыла?

– Адамланы юреклерине, огъар Ленин урлукъ деп айтыла. Ондан болгъан пастангъа да насип пастан дей, – деди.

Мен авзумну ачып кьарап кьалгъан бусам ярай.

– Авзунгу яп гъали, ажай – деди. – Мен гъали шо урлукъну оьзюмню юртумдагъы адамланы юреклерине чачып сынав этип кьарамагъа сюемен. Сонг округдагъы адамланы юреклерине, сонг тарлавному дагъы да генглеширмеге тьошежек, – деди.

Бу лакъыргъа артдан гелип, атасы тынглап тура болгъан экен. Ол уланыны инбашына кьолун салып:

– Воллагъ кьурдаш, шо урлукъну мени юрегиме де чачгъансан, юрек меники, билемен – урлукъ зая гетмежек, – деди.

Шо заман мен юрегиме тынглап кьарадым. Юрегим урлукъ гёмюлген бир увуч топуракъ йимик томалып тура буса ярай деп эсиме гелди.

- Айт гъали, пилав да, талав да не затлардан этиле?
- Экиси де бир затлардан бола: дюгюден, майдан, кишмишден.
- Пилав татывлукъну, талав – оьчлюкню ишарасы тюгюлмю, ажай?
- Дюр.

Сонг бу магъа чечмеге башлады:

– Дюньядагъы миллетлени бириси асил дюгю, бириси сюзюк май, бириси сюексиз кишмиш. Бакю якъда, ажай, миллетлеге талав гъазирлейгенлер къутуруп тура.

– Хасавюрт якъда да тура, – дедим мен. – Мычыгъыш – къумукъну малын талай, жанын авурта, къумукъ – ногъайны, барысы да – орусну. Шо миллетлер бир-бири булан дос болар деп мени чи эсиме гелмей.

– Мени де гелмесе ярай эди, дослукъну уллу устасын танымай бусам. Миллетлени дослукъуну ондан уллу устасы дюньягъа чыкъмагъан.

– Кимдир о?

– Орусиятны топурагъын ярып чыкъса да, Кавказны тав-ташына да тамур яйып оьсген бир ажайып Терек, – деди.

Гъали къара чы сен: уланымны авзундан эшитмеген бусам, мен бу сёзлени барысын да унутгъан болажакъ эдим. Таза герти зат бар сагъа о. Ол эсиме гелген сайын, ол айтгъан сёзлер де эсиме геле. Язны сагъынгъанда, гюн де сагъынылагъаны йимик, о заман ол айтгъан бир-бир затланы гъали англап гелемен. Сангыравгъа тюшден ерли дегенлей дагъы.

– Орус чу тюгюлдюр шо, – дедим.

– Орус, ажай, – деди. Амма ону оруслардан да артыкъ татарлар сюе, татарлардан артыкъ эрмелилер сюе, олардан да артыкъ – дагъыстанлылар, амма барындан да артыкъ мен сюемен. Шону мен исбат да этермен, – деп, табанын тиреп басып, эретурду. Басылгъан табанын гёргенде ону «Тангчолпанда» чыкъгъан бир йыры эсиме тюшдю:

Табанынг тиреп бас, басгъан еринге,
Бир абат аягъынг басма сен гери,
Гъазир тур, тёкмеге азиз къанынгны,
Эл учун, халкъ учун, гелгенде ери.

Ол столгъа ювукъ болуп язмагъа гиришди. Мен айтдым огъар:

– Сени сюймейгенлер магъа солагъай большевикни анасы да бара деп, эшитдирип айталар. Онг къолунг булан яз дагъы.

Бу кюледи.

– Нете, сол къолну аллагъ яратмагъанмы? – деди. Сонг къашларын туюп айтды. – Мени сол къолум язгъан затлар, озокъда, о кёрге тонлагъа солагъай тиежек. Къара чы сен, – деп, ол китапланы арасында хотгъанып, оьзю чыгъаргъан «Ишчи халкъ» деген сари туюсю газетни яйды, кёп ахтармай охуду:

– «Дагъыстандагъы бийлер-байлар оьзлер гъар эртен, гъар ахшам, Николайны заманындан къалгъан, ташлангъан генераллар булан къучакълашып юрюселер де, сабанчы Магъамма булан, сабанчы Иванны бирикмеге къоймай» деп магъа къарады. – Англайсан чы. Бу мени сол къолумну гюнери, ажай, – деди. – Гъали гезик онг къолда. Гъали сен къара. Магъамма да, Иван да, Даци де, Гюнтувгъан да, Амарцу да, Абрам да дос боламы, болмаймы?

Шол гече ол гетип де кълды. Ёкъ. Зайналабит ёкъ.

Ойлашып сонг-сонг англадым: ол Иван деп, озокъда орусну, Магъамма деп дагъыстанлыны, Даци деп мычыгышлыны, Гюнтувгъан деп ногъайлыны, Амарцу деп эрмелини, Абрам деп жувутну айта болгъан.

* * *

Дюнъядагъы жавгъарлардан кёкдеги юлдузлар кёпдюр. Тек оланы барысыны да атлары ёкъ. Оланы мен таныйгъанлары бармакъ санавда: Уълкер, Еттиюлдуз, Темиркъязыкъ, Боюнса-Тамакъса ва Тангчолпан.

Ерде Зайналабит ишлеген юлдузланы бирисини аты да «Тангчолпан» эди. Бирдагъысыны аты «Ишчи халкъ» эди, бирдагъысыны аты «Даниялбек» эди. Оланы бири журнал, бири газет, бири де ойнайгъан китап эди. Оланы барысы да Зайналабитни сол къолуну гюнерлери эди. Зайналабит онг къолу булан да шолай юлдузлар ишледи. Тек оланы атлары ёкъ. Мен оланы яйылгъан яюв йимик этип гёрсетсем, накъышына, ренкине къарап олагъа ат къоягъан гиши болмасмы экен?

Бугюн йимик эсимде бар: 19-нчу йлыны май айыны шатман чечек йимик бир арив гюню эди. Абзарны къап ортасында балалы тавукъгъа ем берип, къалгъан жанланы къолумдагъы чубукъ булан къувалап туракенчин, Зайналабитни гъакъындан ойлашаман: «Гъали гелир къуваланып» деп эсима геле. «Янгурдан къачып чоргъагъа тюшеми?» деп де хыял этемен. Неге тююл, юрта Деникинни «исбайы» апсерлери, язны гюню, буса да еликген боран йимик сувукъ айлана. Олар биргине-бир Яхсайдан аты-ери булан юз адамны асгерге ала. Къызардашлар гетегенлени ясын, адатгъа гёре ачыкъдан эте. «Бу кёкюреп явагъан къатты янгургъа ошай. Олжалар яшыртгъын йылайлар. Бу – туманлы гечени сыгъанагъына ошай. Аналар ичинден бозлайлар. Бу бёрю хапгъан къойну агъына ошай. Мени ичимни гюегени де, тезеклер салынып янагъан уллу отгъа ошай эди.

Шолай бир заман, Зайналабитден кагъыз гелип, атасы бокъчаны ачды. «Ногъайлы партизанланы уьч юзге чыгъарып битгенмен» деп охуду. Ташдан авур эдим, къушдан енгил болдум. «Уьх жаным, бир юзге – уьч юз» деп эсима гелди. «Тамаша, бир къумукъну артына онча ногъайлы нечик тюшдю экен?» деп де ойладым.

– Дагъы да не яза? – деп сорадым.

– Зат да хари, чакъны гъакъындан сорай. Къургъакъ буса, явма сюе, – деди.

– Гъали де къыз гелешеми экен? – дедим.

– Тангда чыгъар тавушу, – деди.

Уланы да шо сёзню кёп айта бола эди. Гертилей де, ол гелген кагъыз янгурну ели болуп, янгуру оьзю булан болгъан экен.

Бизин якъда ёлавчуланы алдына къачакълар чыгъып, оланы талайгъан кюй бола эди. (Айрокъда шол булгъавур йылларда. Бир биревлер чи ол йыллагъа талавур йыллар деп де айта эди. Ёл гесмек демек – таламагъа чыкъмакъ демек бола эди).

Атасындан жавап алгъан сонг, бир нече ёлдашлары булан, Зайналабит де ёл гесип токътай. Ёлдан яхшы аты-арбасы булангъылар да оьте, Зайналабитлер олагъа оьзлени бар ерин де билдирмей.

Ал, бир замандан, юртгъа йылав-яс да къоюп, юртну юз атын, юз уланын да алып Деникинни апсерлери ёлгъа тюше. Зайналабитлер оланы яхшы ювукъ гелмеге къоюп, апсерлеге багъып къыздырып атышып йибере. Апсерлер башын-аягъын танымай алды бакъгъан якъгъа къача. Атлылар да уйлю-уьюне къайта. Бир сагъат алдын яслы юрт, бираздан сонг харслы эди.

– Муну ким этген?

– Зайналабит этген – болуп гетди.

Амма Зайналабит юртгъа гелмеди. Ол Къызларкъалагъа гетмеге алгъасай болгъан.

О заман талавургъа чыкъгъан, артында минг атлысы да булан Абдурашит Исаев деп бир мычыгъышлы бар эди. Ол Узунгъажини вакили дей эди. Узунгъажи буса, арив къыз йимик Хасавкъаланы чупур да чупур, сокъур да сокъур, чолакъ да дюр, акъсакъ да дюр къатынгъа ошатгъан олай адам эди. Шо Абдурашит орусну малы да, къаны да гьалал деп атлыларына мужукъ юртланы талатып, олай ишлер эте эди.

Къызларкъалагъа партизан отряд булан Зайналабит де гете, артындан минг атлысы да булан Абдурашит Исаев да шонда онгарыла. Зайналабит Къызларкъалада къамалгъан большевиклеге къурдаш къолун узатып юрюй. Абдурашит буса Къызларны айланасындагъы къазакъ къалалагъа талавурчу къолун узатып юрюй. Тек о вакъти къазакъ къалаланы ичи топ-тюбекли деникинчилерден толгъан. Олар сюлчелени учун большевиклеге бакъдырып туралар. Зайналабит, Абдурашитни юрюшюне пуршав этмей, деникинчилени савутларыны авзун талавурчулагъа бакъдырта да, къамалгъан большевиклеге эс тапмагъа онгайлыкъ бере.

Абдурашит къазакъ юртлагъа гирип талавурун башлагъанда, Зайналабитлер юртлулар булан бирче Абдурашитлеге къаршы тура.

– Бир къазакъ къыз, – дей эди Зайналабит, – оьзюню атыны тизгининден тутуп сорай:

– Яхшы улан! Сен бусурман тюгюлмюсен дагъы?

– Неге дейсен? – дей бу.

– Оьзюнг чю нечик де таламайсан, талайгъанланы да къоймайсан.

– Неге тюгюл, мен сен айтагъан бусурманлардан тюгюлмен. Сен айтагъан бусурманлар гьона олар деп, башлап Абдурашитни атлыларын гёрсете, сонг бир пагонлу орусгъа къолун узатып – «бу да бусурман» дей.

– Нечик бола? – деп къыз иржая.

– Нечик болсун, шолар йимик булар да талай. Тав юртланы булар от салып яллата.

– Сиз кимлерсиз дагъы?

– Талавурну, зулмуну душманларыбыз. Ойлаш чы, ким болмагъа герек-биз, – деп, Зайналабит оьзюню байракъчысына багъып бурлугъа. Къыз да бурлугъуп къарай. Къызыл байракъ баш къусгъан будай тарлав йимик толкъунлашып тура болгъан.

Зайналабитни отрядына шо гюн, шо къазакъ юртдан язылгъан партизан иванлар да бар эди.

Гъали къара чы. Мен артда-артда билдим: эсгиде христианлар биревню сёге буса, огъар «бусурман» дей болгъан экен. Зайналабит ону билип экен пагонлу акъ къазакъ орусгъа да бусурман дегени. Шолай Зайналабит гъар

къайсы сѣзню де, яшлар топну чююп ойнатагъан йимик, енгил ойнатып бола эди. Ол бир керен адамланы ораза байрамын къутлай туруп, «унутмагъыз, шо байрам йымырткъалар мисгин халкъны къаны булан боялганны» деди.

Къаладан¹ къайтгъан сонг Абдурашит де, Зайналабит де тартышалар. Ол да булай бола: «Зайналабит Абдурашитге атлы йибере, атлы булан кагъыз да йибере, кагъыз булан сѣзлер де йибере:

– Бу кагъыз сагъа етишгендокъ, атлыларынгны да алып Хасавюрт округдан да, Къызлар округдан да гет.

– Неге? – деп йибере ол.

– Неге тюгюл, къарчыгъа бар ерде тюйлюген турмагъа тюшмей. Сиз тюйлюгенсиз, биз къарчыгъабыз.

– Дюр бусагъыз къарайыкъ, – деп, Абдурашит атлыларын Зайналабитни отрядына бакъдыра. Зайналабит де отрядын Абдурашитни атлыларына бакъдыра. Гъали бу эки де асгер бетге-бет берип токътагъанлар. Къылычлар къынларындан чыкъса, къан тѣгюлмеге гъап-гъазир.

Зайналабит айта эди:

– Къарадым, – дей эди, – муну атлылары тав буса, мени отрядым тѣбе. Талавурчулар тюбек-савутдан да байлар. Булар булан давлашып асгерни аздырмагъа амал ѳкъ. Неге тюгюл, гелешмеге сюеген башгъа къызларым да бар: Аштархандан таба бизге багъып гелегенде къамушларда душманлагъа къуршалып къалгъан большевик отряд бар. Олар ачлар. Олагъа сурсат етишдирмесе ярамай, ону учун талавурчулардан къачгъан мужукъланы будайларын оруп, басып, тартып ачлагъа бермеге герек. Аштархан, Ростов якълардан тербенип гелеген большевиклер шу округлагъа етишгенде, тегенекликден таза авлакъгъа чыкъгъан адам йимик эркин юрюмеге герек. О саялы да тѣбени холагъа айландырмагъа амал ѳкъ, тѣбени тавдай этип оьсдюрге герек. Бу затланы ойлап Зайналабит тюбюндеги атын аргъытып алгъа чыгъа. (Ону тюбюнде бий Гебекден чыгъарылып алынган къара айгъыр бола). Абдурашитге мычыгъыш тил булан айта:

– Гъей, гант,² – дей, – сени талавурчу къастларында бу халкъны не такъсыры бар? Сен де, мен де шу гюнагъсыз адамланы къанлары тѣгюлмекге себепчи болмагъа герек тюгюлбюз. Гел, сен де, мен де бире-бир туруп, тартышып къарайыкъ, сав къалгъан иш де гѣрер, – дей.

– Гѣрер, делир³ – деп, ол да алгъа чыгъа.

Агъач къубурлардан тапанчалар сукурула, шаркъ-шаркъ деп чакъмалар экиге миндириле, бирисини тапанчасы бирисини мангалайына бакъдырыла. О заман Абдурашит атлыларына бурлугъуп:

– Негер къарайсыз? – дей.

Авлакъ кюлкюге тола. Эки де якъдан гъор къычырылып гете. Абдурашитни атлыларындан бириси чыгъып Абдурашитге айта:

– Тфу, аллагъны налаты сагъа да болсун, сени артынга тюшген бизге де болсун! Сен чи кукай болгъан экенсен, – деп айтып, атыны башын Зайнатабитни отрядына бура. О бир дадини артындан нече дацилер булай багъып чыгъа. Кѣплери «дели наълат» дей туруп якъ-якъгъа чачылып гете. Сонг Абдурашит къалгъан атлылары артына да салып чанг болуп къала.

1) Къаладан – Къызларкъаладан деген маънада.

2) Гант – мычыгъышча улан.

3) Делир – мычыгъышча воллагъ деген зат бола.

Шолай ойсуз ишни Зайналабит бир керен Шуракъалада да этген болгъан. Билмеймен, къайсыдыр бир душманлар Шураны ала. (Олар кѣп эди: нажмутдинлер, узунгъажилер, деникинлер, тюрклер, къара облет, къаршы бетлер. Шоланы къайсыдыр – эсимде ёкъ). Большевиклени комитети шагъардан тайышмагъа да, шо аврувлар ятагъан уйлени чарлагъына да гирип, яшыналар. Бу, шекленмес йимик арыв ер. Бириси айта: «Тышда не хабар бар экен? Билип къарамасакъ, гечени иши де бырыкъ». Зайналабит бир зат да айтмай чарлакъдан терекге, терекден ерге атылып ёкъ болуп къала. Барып къонагъыны атын да ерлеп, шогъар да минип, бульвар бар орамгъа онгарыла. Къараса, бульварда пагонлу апсерлер билеклерине къызланы да илип гезейлер. Зайналабит, «тах-тах» деп атына эки къамучу да уруп, оланы озюне къаратып, атын чапдырып барагъан кюйде айта:

– Къызбайлар! Олай парахат айланмагъыз. Биз дагъы да чыгъажакъбыз, – деп гѣрюнмейген болуп гете.

Балики, ону тез оьлмеклигине ону шолай артыкъ къайнарлыгъы кѣмекчи болгъандыр. Аллагъны языву булан оьлеген заманы чы тюгюл эди ону.

* * *

О, Яхсайгъа озюню отряды булан бары да юртлардан артда гелди. Бакъыл бойдагъы термели ногъай авулларынг бармы, Терик ягъадагъы къора чаллы къумукъ юртларынг бармы, Къойсув этекдеги тюз орамлы немис нѣмюрлеринг бармы, Къарагъачны ичиндеги салам къалкъылы мужукъ кютюрлеринг бармы – гъарисине бир гирип, отрядын тѣл тюшген сирив йимик артыра туруп, Хасавкъаланы дѣгерегине геле. Гъали гюч булан огъар да гирип деникинчи «бусурманланы» табанларына да къоян майны сюртюрмек къала. Чѣбю оьсген гъабижай тарлавно этегинден тюшюп, каза ура туруп башгъа чыгъып гелеген гишини ишине ошай муну иши.

Гертисин айтмагъа герек. Ону суймейгенлер башгъа юртлардан эсе озюню юртунда кѣп эди. О саялы да ону сюегин озюню юртундагъы къабурлагъа гѣммеге къоймады. Балики, озюню юртундагъы яманланы ол бек таныйгъан болгъандыр. Яманлар да, ону дагъы да бек танымагъа сююп буса ярай эди, Зайналабитни отряды Яхсайгъа гиргенде, базар майдангъа барындан да алда чыгъып, барысыны да алдында токътагъан болгъан. «Къарахалкъ» буса ата-бабалардан этиле гелген кюйде артда токътай. Халкъны кѣбюнден юрт гѣрюнмей. Зайналабит атыны уьстюнде турагъан кюйде бу гъалгъа къарап къычыра:

– Кѣрпе тонлар артгъа тайып, гѣнчарыкълар алгъа чыгъыгъыз.

Кѣрпе тонланы бириси сѣйлемеге суйгенде ону сѣзюн де къыркъа:

– Сизге бугюн сѣз ёкъ. Гъали болгъунча сѣйлегенигиз де таман, – дей.

Ол дагъы да энгилмей, Зайналабитни уялтмагъа сюе:

– А яш! – дей, – ата юртунгуну сама оьз эркинине къойсанг, сени ким къоймай?

Зайналабит сувукъ иржая. Акъсюеклеге къолун узатып:

– Эсигизге гелеми, сизин бу толкъун къоюп гетер деп? Сизин басып гетер, – дей.

Толкъун оьзлени басгъынча олар муну оьлтюрме чи оьлтюрдю, амма узакъгъа оьлтюрмеді...

Тангаласы ону эки де ал тишин гюлле сындырагъан гюн болгъан. Зайналабитни къасты чы шо гюн Хасавкъаланы алмакъ болгъан. Шону гъакъындан ариги уйде ону жыйыны бар эди. Ол бериги уйге чыгъып гелди де:

– Ажай, бизин тез ёлгъа салагъан кюй эт чи, – деди.

Мен озюм де билмей кюстюнню йибергенмен, ол эслеп озю улуу болуп, мени гиччи этип сёйледи:

– Бигъ, ажай, шо чу сагъа ошамай.

– Булгъавур тюшлер гёрген эдим, сагъадыр деп къоркъамадан дагъы.

– «Анам ёрагъан кюйде болмайым» деп шулайгъа айтгъандыр...

Мен олар бар уйге тепси алып гиргенде, Зайналабит кырындагъы биревге орусча сёйлеп тура эди. Ол бирев къамуш отряддан гелген большевик эди. Озю де пулемет атагъанланы командири эди. Мен озюню кырындагъылары бир-бир этип тергеп турагъанда Зайналабит айтды:

– Ажай, бир жынслы чечеклени байламы аривмю, тюрлю-тюрлю чечеклени байламы аривмю?

Мен айтдым:

– Ал булан яшыл арив ярашыр, гёкню де къошса, гёз къамашыр деп чи айта. Не билейим.

– Тюрлю-тюрлю чечеклерден бир гюл байлам гёрмеге сюерми эдинг?

– Арив затланы гёрмеге сюемен, озокъда.

– Болса, къара бизге.

Муну отрядында ва мычыгъышлы да, ва ингушлу да, ва акъушалы да, ва къазикъумукълу да бар эди. Тек торкъалили пулеметчу уланланы тюгюл дагъысын танымай эдим.

– Герти айтасан дедим, бу – гюнтувгъан чечек, бу – даци гюл, бу – иван мелевше, бу да – деп дагъысын айтып болмай токътадым.

Зайналабит кепленип, ягъындагъы бирисини инбашына кычыртып уруп:

– Бу да, ажай, салатавлу, – деди, – Магъамалардан. Озю де Буртунайdan чыкыгъан...

Мен ону сёзюм бёлюп озюмню булгъавур тюшюмню сёйлемеге сюйген эдим, ол да мени бёлдю. – Тынгла чы, ажай бу йыргъа, – деди:

«Буртунайdan чыкыгъан елге тыныв ёкъ,

Булгъанып акыгъан сувгъа токътав ёкъ,

Къайтарып айтгъан сёзюм дамы ёкъ».

– Айтмай къояйым дагъы буса, – деп чыкыдым. Булар атланып гетип барагъанда, шо Буртунайdan чыкыгъан Камалов Бадрутдин деген улан, атдан иелип мени къучакълап айтды:

– Эбел. Сени улан намуслу улан. Ол оьлген ерде мен де оьлежек. Сен бизге яхшы ёл эт! – деди.

Айтгъанлай да, Зайналабитге гёзленген тюбекни алдына атылып барып, мангалайына гюлле тийип, Зайналабитни оьлюмю булан башлап шо оьлген эди. Гъай анасыз! Оьлюмден бек къоркъмайгъан улан болгъан дагъы о. Анасы берген сют гъалал болсун огъар.

* * *

Кимни де тачанкасы болмай эди. Тачанкасы барлар белгили эди. Хасавкъалада базар гюн десе, ёллар тачанка такъырлавгъа толуп къала эди.

Энни янгыз бир итнигюн тюгюл, гьар гюн шолай. Хасавкъалада гьар гюн базар боламы экен дагъы? Бола экен – тачанка базар. Озью де деникинчилени штабыны алдында:

– Же, ерлер къолдан чыкъды, же кѣмек.

Муна, бу базарны къавгъасы.

Деникинчилени штабы да телбагъаналаны обкюртюп Сююнчкъаланы¹ къыстай. Тек буланы къыставу айрокъда къувунлу:

– Же, кѣмек. Партизанлар бир-бирлетип юртланы алып геле. Зайналабит Батырмурзаевну Аштархан булан байлавлугъу бар. Ол озью Аштархангъа барып, Кировну гѣрюп де гелген экен. Ону гъаракаты яшмындай чалт.

Зайналабитни отряды Хасавкъалагъа ювукъ болгъанда, деникинчилер штабын темир ёлну уьстюндеги вагонгъа чыгъара.

О вагонну мен де таныйман. Мени ймик ону мени душманым да танымасын. Огъар мен, Зайналабитни атасыны сюегин элтмеге полковникден изну алмакъ учун гирген эдим.

Бу гезик олагъа полковникни жавабы къысгъа ва маъналы болгъан: «Биз мундан, сиз ондан».

Алдындагъы гече Сююнчкъаладан тарыкъ чакъы асгер де, таман чакъы топ, пулемѣт да гелип, Хасавкъалагъа тѣгюлюп ягъалагъа яйылгъан болгъан. Зайналабит Ботаюртну ягъындагъы Муса отарда штабда душманны гючю озленикиден эки керен артыкъ деп сѣйлейгенде, Хасавкъалада душманны гючю беш керен де артып турагъанны билмей. Тачанканы ессилери буса мыйыкъ тюбюнден кюлейлер.

Тенгсиз гючлер бир-бирине уруна. Хапарсыз партизан отрядгъа аявсуздан атышыв болгъанда, тачанканы ессилери юртлардагъы лавлайгъан юреклеге къоркъув сала, оланы озлеге авдара.

Бийлени къанатлары – эмчек къардашлар. Муса отардан Муса бийлер тайгъан буса да, Ботаюртда оланы эмчек къардашлары, Гъабиллер къала. Олар уьстюнден къувукъ яйып, душман алдан къыздырагъан отну, булар артдан уьфюре: Гъабил артында отуз атлы, къолунда акъ байракъ булан ярашывлукъгъа чыгъа. Алгъа да, артгъа да къарап инбаш къысагъанлагъа ругъ берип турагъан Зайналабитни гѣзлери акъ байракъны гѣргенде къангъа тола.

– Душмангъа ярашывлукъ байракъ гѣрсетме, – деп, къычырып Зайналабит Гъабилни уьстюне гелип етишгенде, тузакъгъа тюшген арсланкъапланны ймик отуз да атлыны арасына тюшюп къала...

Зайналабитни кѣп адам басып савутларын алгъанда да, ол озюн тас этмей. Пулемѣт урулагъан якъгъа къолун узатып:

– Мени шологъа ташып турагъан къанымны тѣгюлмеге къоюгъуз, уланлар, – дей.

Етип бий Хангерей геле.

– Сѣйлеме къоймагъыз шону, – деп къычыра.

– Гъай душман, сагъа айтып зая этмеге сѣзюм ёкъ. Сѣнмес ерге бергенмен сѣзюмню! – дей Зайналабит.

Муну чырмап-гюрмеп алып гетелер. Ботаюртда озюн салгъан уьйде о Буртунайдан чыкъгъан Бадрутдинге ва башгъа большевик ёлдашларына ёлугъа.

1) Темиркъязыкъ къумукълар Грозный шагъаргъа Сююнчкъала деп айталар.

Дини де, тили де башгъа бир гелгинчи къатын олагъа ичмеге сув бере.

Бий Хангерей, артында адамлар булан гелип Зайналабитге къолун узатып:

– Муну беш керен сёйлетсе – беш шагъарны бузар. Муну авзуну ичине урмагъа герек! – дей.

Тюбеклер атыла. Зайналабит йыгъылмай. Неге тюгюл, Бадрутдин теберип ону тайдырып, ону орнуна барып къалып, Зайналабитни ажжалы булан оъзю оьлген. Зайналабит Бадрутдинге къарап оъзюню оьлюмюню оъзю гёргенде де бюдюремей:

– Мен чачгъан урлукъ чыкъмай къалмас! – деп, Зайналабит де айта, гюлле ону эринлерин бузмай, эки де тишинден тийип елкесинден чыгъа.

Ол чачгъан урлукъ белгили эди. Эсигиздедир Ленин урлукъ.

* * *

«Шайтанланы шат юреги ярылыр. Къайгъылы гюн кант этмесе ятлагъа» деген Йырчы Къазакъ.

– Сюегимни къырда къоймассан, душманлар гёмген ерде къоймассан.

Тутуп алып барагъанда атасы олай деди. Амма давгъа барагъан уланы, сюеги гъакъындан бир зат да айтмагъан эди.

Сюйсегиз сиз магъа макътана дегиз. Мен болгъан затны айтаман. «Мени адамларым да оьлдю, мен де оьлдюм» деп турагъан гиши тюгюлмен. Эрневю толуп агъагъан сувну бир ери йырылса, эрневю алаша болуп, сув бир якъгъа агъып гете. Татавулну эрневюню шолай йырылгъан ерин ямагъан гишимен. Тюгюл бусам, къарагъыз.

Башгъасына маслагъат бермеге тынч бола.

– Бузулмагъыз! Душманны бир-эки бомбасы тюше деп къоркъуп турамы?

Уьстден юртгъа бомба ташлагъанда, атасы олай деди, къыргъый йимик атгъа да минип гетген уланы оьлгенни хабары гелгенде, атасы шанжалны алып ерге уруп:

– Шолай улангъа оьлген деп айтмас! – деди. Эшикни терсине тартып, къулагъын атылтып йиберди. – Магъа да гезик гелди, – деп де айтды.

Мен аста алаша болуп къалдым. Эс табып сонг тез турдум. Ичиме от къуюлуп гетди. Энни не этейим? Сени къанынгны кимден алайым?..

Мен сюекни артындан бармагъа алгъасадым. Яхсайны алты къапусу бар эди. Олагъа къаравуллар салына эди.

Кансаралдан адамлар гелип Зайналабитни атасын тутуп алып гетдилер. Яман хабар гелтирген мени уланкъардашым Алий, ону къачырмагъа къарагъан эди.

– Бир къамучу урсанг, нече чакъырымгъа элтежек мени атым, – деген эди. Тек не этерсен?..

– Батырмурзаевлардан бешикдеги яш да къыргъа чыкъмасын!

Къапудагъы къаравулгъа буйрукъ шолай болгъан, амма къапулар герилип ачылып тура буса да, ону чу болмагъан къачмагъа хыялы.

– Абзарда къатын-къызны къазакълагъа да сюйретип, къачды деп айтдыр-масман, – деп, ол кисесиндеги алты атылагъан тапанчаны магъа узатды.

«Ажайынг оьлюп къалгъыр Зайналабит, атангны орнунда сен болгъан бусанг, нечик этер эдинг?» деп эсима гелди.

– «Атайым яшлыкъ этди, ажай», – деп, Зайналабитни сёйлейгени къулагъыма чалынып гетди. Дёрт де якъгъа бурлукъдум. Мангалайыма къолумну

салып да къарадым. Келпетин гөрмеге болмай юрегим ярылып къалды. Гёрген бусам огъар «атасына шолай айтамы?» деп урушажакъ эдим.

Душманым чыгъарсын о гезик мен чыгъаргъан гечени.

Эртен оланы челтирли терезеден гёргенде – сююндюм. Ону булан тутулгъан Узун Гъамит иржайды:

– Атын айтгъанда, ат йимик болуп етди тюгюлмю? – деди.

– Халкъланы къатынлары да сени къатынынг йимик осал деп эсинге гелеми? – деди ол да.

Булар уйдеги масхараланы этгенде, терезени челтирлери гёрюнмей къалды.

– Умукюрсюню менден башгъа да къыйыны бар дагъы, – деп, ол мени ойгъа салды. – Вёре, мени сагъа тилегим, – деди, – душмангъа осал болуп, яс этип, йылап-сыкътап, эрши болуп гёрюнмессен. Биз оылсек де, бизин къаны-бызны ерде къоймайгъан уланлар да табулур. Сюегимни жыярсан, – деди.

Гетегенде «яхшы ёл», гелгенде «хошгелди» деп огъар мен бир де къол узатмагъан эдим. Бу гезик оланы экисини де къолун алдым.

Оланы бириси Батырмурзаев буса да, къапудагъы къаравуллар олагъа нече де яхшы кюйде ёл берди. Бермежек эди воллагъ, айланып алгъан къазакъ атлылар бармакъны йимик болмагъан эди буса. Анча да кёп бар эди сагъа олар.

Гююп турагъан ичим, бир якъдан гюймеди: эки де якъдан гюйдю. «Атасын оылмеге чи узатдым, энни уланын къабургъа узатсам» дедим.

Ботаюртгъа етишип болмай, етти гезик орта ёлдан къайтдым. Он етти гюнден сонг уланкъардашымны яхшылыгъындан сюек къолума тюшдю. (Уъстюне немкъорай ямучу да ябулуп). Саппа-сав гелгенде йимик юрюп йибердим (шишген бутларым булан).

Къабур къазмагъа гетдилер.

Эки де аягъыма жан салынып битгинче кансаралдан адам гелди:

– Сен гёмсенг де, сузуруп алып ташларбыз, – деди. Бузлап турагъан бутларым къайнаргъа сукъгъанда йимик болуп гетди, – «бусурман къабурлагъа большевикни гёмеми»? – деди.

– Олай айтгъан гишини атын да эсгермеймен. Сизин атыгъыз ону атына ошап чыкъса, объюгюзню атыгъыздан кюсмеклик болажакъ. Гъакъ зат бар сагъа о.

– Шону гёмсе, сени гёммеге ер тапмай деп эсинге гелеми? Сени гёмме де табарбыз ер, – деди огъар мени уланкъардашым Алий.

Бир къардашымны штабдан мычыгъышгъа кагъыз алып барагъанда душманны разведкасы тутуп оьлтюрген эди. Гъали бугъар да бир зат этмегей эди деп къоркъдум.

– Барайыкъ. Янгьюртгъа элтип гёмейик, – дедим.

Мени къолума иш тюшсе, шо Янгьюртну биринчи деп гёрсетер эдим. (Янгьюртлар кёп. Мен Адильянгьюртну айтаман).

Биз юртдан чыгып барагъанда бир сюек де, эки адам да бар эдик. Арбабыз ой басгъан гишини йимик аста бара эди. Яхсайлы Магъмут къади оьлген болгъан. Шону гёммеге алып барагъанлагъа ёлукъдукъ. Олар ел учуруп барагъан гесек булут йимик чалт эди. Олар нече де кёп эди. Неге тюгюл, биргине бир Яхсайда, беш юртда чакъы тюкенлер болгъандыр. Оланы есиллери бары да мунда эди. Амма сынажаны гётергенлер – тери тон гийген дёрт сабанчы эди.

– Бу таза бусурман буса ярай, – деп сөйлендим. Пагонлу орусга кьолун узатып Зайналабит айтган кюй эсиме гелип гетген эди...

Кьабурга сала тураганда, мен алгасап барып Зайналабитни бетин ачдым. Кьарангы гече эди. Бирев панарны магъа ювукъ этип тутду. Мен иелип Зайналабитни мангалайындан оьпдюм:

– Сени йимик оьлмеге, мени дагъы кеп уланларым болгъай эди, – дедим.

Кьабурларда йыламагъа ярамаса да, менден кьайры барысы да яс берип йибердилер. Мен кьоркъдум. Бир багъана чыкьгынча гёмгей эди деп эсиме гелди. (Урлап геме эдик дагъы).

«Тиштайпа да болуп, кьабурлагъа барып адатны бузуп юрюй» дейгенлер Янгьюртда да болду.

«Адатны чы мен Зайналабитни тапган гюнден тутуп да бузган эдим» деп эсиме гелсе де, олагъа айтмадым.

* * *

«Уланыны ягъына гетген атасы да». Яхсайны тюкенчилерини, ер ессилерини сююнчю шотай болган.

Шону мен эшитгенде, гьалдан тюшген кьаркьарам жанланды. «Сюегимни кьырсан» деген васият эсиме гелип болду сагъа о.

Кьутурган итден нечик кьача адам? Эки де оьлюм, яхсайлыланы Батырмурзаевлардан шотай кьачаган этген эди.

Эки кийиз де элтгенмен, бир бел де элтгенмен (Зайналабитни уьстуне ябулган ямучу да бар). Оьзюм булан, кемекге инамлы хоншум аявлу Жатюкейден кьайры дагъы да бир адам да алганман.

О да Яхсайда яшайган амалсыз ногъайлы Баммет эди.

Ол яшыртгын кагъызланы чырмап, акъчалыкны ичине де салып Ногъайга яйган, Зайналабитни адамы Сайпуллага кемекчи болуп да юрюген эди.

Сюекни элтмек учун да полковникден ихтияр тарыкь экен. Ихтиярсыз урлап алып гетмеге, олар кьайда экенни де билмеймен.

Баягъы вагондагъы штабга гирип тилмачдан таба полковникден пропуска тиледим.

– Кимдир о? – деди.

– Арсланмурзаев, – дедим.

Полковник Завелин гезлерин аралтып, столга юмуругъун урду.

– Батырмурзаев сама тююлюмю? – деди.

– Батырмурзаевлардан аллагъ сакъласын. Мени эримни, ярашывлукъ байракъ алып чыкьганда янгылышлыкъ болуп оьлтюрген, – дедим.

– Сени эринг Батырмурзаев болган буса, мен сагъа этегенни гьерер эдинг, – деп кьолун тапанчага элтди...

Тутулгъунча алдындагъы гюн гийдирген чорап гьорюнюп кьалмаган буса, умут уьзюп кьайта тура эдим. Машин ёлну тююндеги бир тебени ягъында эки чорапны бириси табулуп кьалды.

Биз тебени кьазмагъа гиришгенде, броневик поезд етишип гелип, бизге гюлле явдурмагъа гиришди. Ер бавурлап биз де ятдыкъ, броневик де оьтдю, Егилген атланы бирисине гюлле тийген эди.

Бир чонгургъа етти сюек ташлангъан эди. Барысы да эт ялангъач эдилер. Онча да тонагъан эди оланы.

Башлапгъы сюекни башындан тутуп гётергенде, башы кьаркьарасындан айрылып кьолума гелип кьалды.

Тийген гюллени кёбюнден ону бойну кьыркьылгъан болгъан экен.

Гьамитни сюегин узунлугъундан таныдым. Инг де узун сюек – Узун Гьамит эди. Ону кьоюп гетмеге амалым ёкъ эди. Зайналабитни атасыны сюегин кьабургъасындагъы эсги хынжал ярадан таныдым. Ёгъесе, етти де сюекни бир арбагъа юклемеге тюшежек эди.

Гече, уланына кьазылгъан кьабургъа атасын гёмюп тюгюл юртгъа гирмедим.

* * *

Юртда бир табунлар сююнсе:

«Бу не хадиргюн, Батырмурзаевлар оьлгенде йимик» дейген болгъан эди.

«Умукурсюнню сан этмей кьойгъанбыз. О гьабас болгъан. Гьали гезик онда».

Тачанканы артында олтургъанлар этеген шо лакьырны тачанка гьайдайгъан Зайырхан магъа етишдирди.

Шону арты булан, Зайналабитни кагъызларын тапмагъа тюнтюв гележекни хабарын алып да бирев гелди.

Шону арты булан «уланкьардашынг оьлюмню уьстюнде» деп атлы гелди.

Айгъазиге йимик бир гечеде уьч намус бойнума тюшдю.

«Анамдан кьалгъан бир уланны оьлгюнчеге гёрермен» деп турдум. Амма Зайналабитни кагъызларын Умар деген пакьыр гишиге берип яшыртмайлы, Яхсайдан чыгъып болмадым.

Мен Янгьюртгъа баргъан гече эшитдим: мени артымдан шоссагъат онда барып уьйлени тюнтюгенлер. Зайналабитни сакълагъан деп, Зайналабит бир керен буса да уьюне гирген юртлуланы уьюн-эшигин кьоймай талагъанлар.

Яйны иссилеринден сонгъу гюзню сувукъларында Зайналабитни сюегин мени кьолума етишдирмеге гече-гюн айлангъан уланкьардашым кьамушда партизан отрядда сувукъ тийип кьабургъа аврувдан оьлдю.

Дагъы этежегинг бармы, аллагъ, деп токътадым. Амма гёзлерим кьуру эди. Васият эсимден таймай эди.

* * *

«Батырмурзаевны анасы шундамы?»

Большевиклер Яхсайгъа гиргендокъ шолай сорагъан. Олардан беш вакил мени уьстюме гелип, магъа кьайгьырышдылар. «Сени уланынгны кьанын алажакълар бизбиз» дедилер. Оланы бириси де бусурман тюгюл эди. Оьзюню тилинден-дининден болмагъанлардан да кьардашлар тапгъан алай улан бар эди сагъа ол.

Шо заман Зайналабитни пашман сюлдюрю гёз алдыма гелип, тез тайып кьалды. Буланы арасында оьзю ёкъгъа болгъан болажакъ о.

Яхсайда мен бир керен кьатынлагъа сорадым:

– Уллу боранны сюерми эдигиз, икьгъа гирмеге сюерми эдигиз? – деп.

– Икьгъа гирме сюер эдик, – дедилер.

– Болса, гиригиз колхозну кѡапусуна, – дедим. Шолай колхозгѡа жаным булан гирген гишимен. Гѡали Зайналабитни иниси шагѡаргѡа гелген сонг, ону яшларындан айрылып болмай мунда кѡалып тураман. «Баланы баласы балдан татли» деген зат бек герти зат экен, ону гертилигин сынамагѡа магѡа йимик, я аллагѡ, сизге де насип болсун.

Болса да, отбашны сагѡынаман. Шо саялы бу электрик печни эки де тобугѡума ювукѡ этип олтургѡаным да.

Гѡресиз бу уйлени. Бир бети Таргѡу тавгѡа бакѡгѡан, бир бети Анжи денгизге кѡарай. Амма уѡюнчю кѡабатда бусакѡ да, Таргѡу тав гѡрюнмей. Неге тюгюл, кѡаршыбызда о тавдан бийик болуп этилген кѡалалар бар. Оларда Зайналабитни Иван, Магѡамма, Амарцу, Абрам кѡардашлары яшай. Амма денгиз чи гѡммек-гѡк болуп гѡрюнюп тура дагѡы. Неге тюгюл, ону ягѡасында узун бав бар. Онда нече тюрлю чечек бар. Олар да гюнтувгѡан чечеклеге, Иван мелешелеге, даци гюллеге ошай.

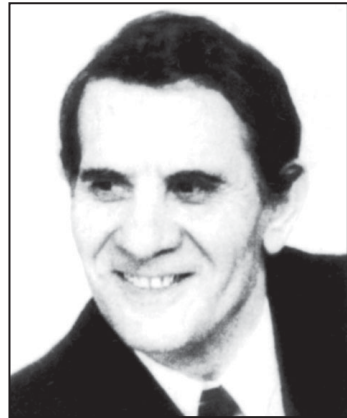
Анасѡыз Зайналабит, сен тириле бусанг, мен оылмеге рази эдим.

Тек шу баламны балаларындан нечик айырылайым, шулар Зайналабит йимик уланлар болуп битсе, сонг чу оылсем де кѡайырмай эдим.

Агъмат ЖАЧАЕВ,
Дагъыстанны халкъ шаири

ДАВ ГЕРЕКМЕЙ ДАВДАН ЯЛКЪГЪАН ДЮНЬЯГЪА

*(«Аллагъы бар акъсакъалны атындан»
деген поэмадан гесек).*

1.

Кёп айланмай болмадым Ер шарында,
Кёп чарландым мен яшавну чарында.
Мен бав гёрдюм, акъ чечеклер ачагъан,
Мен дав гёрдюм, ажжалларын чачагъан.

Дав суймесге къара тутсам юрегим,
Къара билев яшыргъандай къойнума,
Йылан болуп аягъыма чырмалар,
Илмек болуп илинер ёл бойнума...

Алгъыш явмай къан къатышлы денгизге,
Аллагъ бизге теп-тегин Ай, Гюн ягъа.
Аллагъы бар акъсакъалман мен сизге,
Дав герекмей давдан ялкъгъан дюнъягъа!

2.

Къан сюрдир къанмай тегер къанланы,
Къан сюрде къандан тоймас жан бола.
Аллагъ алма тарыкъ азиз жанланы
Къыя къалма къан сюрлер табыла.

Кёп затлагъа дагну кюлю чачылгъан,
Кёп затлардан дагну кюлю арчылгъан.
Аналардан таймай шо кюл, шо акълыкъ,
Акъ чачлары эте шогъар шагъатлыкъ.

Къан ийисли къансызлар не буса да,
Билмей ана тапгъанны да не этмеге.
Къан сюерге ит де къалмай буса эди
Къан ийисли васиятын этмеге!

3.

Дюнъя, ялкъгъан берен къалгъыр дав-шавдан,
Арек болмай къалгъай эди яшавдан.
Ким суйсе де сав дюнъягъа къобар дав,
Баш шагъат шо тюгюлюне башдан сав.

Айланса эди дюнъя давгъа гирмесге,
Антгъа бир де давгъа къулач гермесге,
Айыкъса эди ахыр дагну сюерлер,
Он юхлап бир тюшюнде де гёрмесге.

Яшлар тува дав гёрмейли яйнама,
Сав дюнъядан къуванч алып айныма.
Гюн де тува дагну алдын аларгъа,
Батмас бугъай дагъы тувмай къаларгъа!

4.

Къанлы давлар дюнъяны кёп къамагъан,
Къанлы давдан къачан болар о азат?
Бир тамчы къан бир гюнагъсыз тамагъан
Сав дюнъягъа гётерме лап авур зат!

Дюнъя тюгюл бизге шар да, ялгъан да,
Сорасанг да къайсы миллет-уъмметге.
Ошамагъы гюнагъ, булай алгъанда,
Гюнден магърюм, Гюн тиймесдей гюнбетге.

Къой, уянсын гъар гюн эртен Дюнъя шар,
Давсуз яшав сююндюрюп гъаман да.
Къатын-къызны гъуясына-ясына
Уянмасын дюнъябыз бир заман да!

5.

Къайдан суйсюн олар давсуз яшавну,
Олагъа ят давгъа къаршы йыр сама,

Тамаша бар бир сама да оланы
Артыкъ юк деп ютмайгъаны Ер сама!

Артагъангъа замансыз жан берерлер,
Азмы дагъы мыйыкъ тюпден кюлерлер?
Тарыкъ йимик болагъаны болгъаны,
Савлай дюнъя салсюекден толгъаны!

Дав сюердир болмас солкъ да, сабур да,
Дав сюерге гьалал болмас къабур да.
Дав сюерни, сав дюнъяны къаратып,
Яратгъаным не эте эди экен яратып?

6.

Аллагъ къоруп алгъай эди давлардан,
Аллагъ бола кѣп затны тюз чечмеге.
Кѣп затланы гечсе де биз – савлардан,
Дав суймекни къайдан суйсюн гечмеге?

Дав сюерге тарыкъ тюгюл кѣп шашма,
Оюн къачан яхшы болгъан къан булан?
Дав сюерге тарыкъ гъали ойлашма,
Къаны булан гирген чыгъа жан булан!

Дав суймесе дини дурус болмаслар
Атам чакъдан акъ-къараны айырмай.
Къарагъанда, дав суймейли къалмаслар,
Къар явмайлы, къан явса да къайырмай!

7.

Япония тюгюл давдан сакъ болмай,
Хиросима – агъ-зар чеге гелген ер...
Буссагъат да атом дерти ёкъ болмай,
Сакъат яшлар таба япон гелинлер!

Савлай дюнъя яралагъан заманда,
Адамурлукъ дав этмесге яралгъан.
Америка шолай уълке гъаман да,
Дав сюерлик онда артыкъ ер алгъан.

Ял таба о къоркъув берив къолланса,
Къоркъув берив кююн къоймай къолламай.
Бир де башгъа тюгюл, дюнъя ялласа,
Янгыз обзю къалардан о ялламай!

8.

Айтып болмай давсуз яшав ярыкъ деп,
Сёзюн болмай ялгъан къошмай пир кютюп,
Ахырынчы дав дюньягъа тарыкъ деп,
Юлдузланы не эте дагъы уьркютюп?

Биз дюньягъа дос болуп баш иймесек,
Суйсек эгер дюнья дагну башлатма,
Ким сюежек, биз оьзюбюз суймесек,
Сав дюньяны женнет бавгъа ошатма?

Тарыкъ тюгюл бизге душман ёрар да,
Биз чачгъанны бизин душман оран да.
Бизге тарыкъ давдан ялкыгъан аламда
Аллагъ ягъар Ай, Гюн балкъса адамгъа!

Супиянат
МАМАЕВА

ШЫПЛЫКЪНЫ БЁЛЮП...

Гече. Шыплыкъ.
Шагъар талгъан.
Юхлай шагъар.
Юхламайбыз
Бир мен, бир къалам.
Къаравулдай,
Ай да къалгъый,
Юху билмей,
Бешик чайкъай,
Айлана алам.

Шагъар талгъан.
Юхлай шагъар.
Чанггъа батгъан
Чачал башын
Ийген бёлеклер.
Шып гечеге
Шыплыкъ къошуп,
Шыбышлавун
Бёлюп тынгъан
Акъ тал тереклер.

Шыплыкъ япгъан
Элни юзюн.
Юлдузлар да
Юмгъан гёзюн,
Халкъым ял ала.
Яллыкъ билмей,
Янып тербей,
Чархы чартлап
Гетме тура –
Къыйнала ана...

Ана къалгъый,
Талгъан ана.
Яшав сезе
Нарыстаны
Йылы тынышы.
Шып шагъарны
Чайып къойду
Элни эрке
Уланыны
«Инга-а» тавушу.

ИРЖАЙ, АНАМ

Иржай, анам, чачып бары къайгъынгны,
Шатлы юзюнг савгъат бугюн мени учун,
Чаягъандай оьтген оьмюр гъызларынг,
Нюрдей янгур ява бугюн сени учун.

Язгъы янгур чая ерни яягъын,
Йылар алдын гёзьяш энгинг чайгъандай,

Иржай, анам, къара элни юзюне,
Савлай алам сагъа къулач яйгъандай.

Къулачыма къулач яйып жавап бер,
Иржайывгъа иржай гѣнгюнг йибитип,
Иржайывунг чайса чыкъдай тавланы
Тѣгер эди бары ташын иритип.

Иржай, анам, шавла чачып саныма,
Иржайывунг савгъат бугюн мени учун,
Шат юзюнгюню, шат элиндей сагъынып,
Шат йырланы излей гѣнгюм сени учун.

АНАНЫ БУВАРЫВУ

«Вѣре, яшлар,
Отгъа ювукъ болмагъыз,
От булангъы оюн яхшы тюгюл!» – деп,
Отдан бизин къоруйгъаны анамны
Гѣзалдымда тура мени бугюн де.
Бир замангъы яшлар – бугюн аналар,
Сакълыкъ булан отбаш ягъа, от ягъа,
Не буса да шо сакълыгъы анамны,
Буссагъат да яллыкъ бермей гъеч магъа...
Балики де, анам къоркъа болгъандыр,
Хапарсыздан от тюшерден дюньягъа?!

МЕНИ КѢПЛЕР УНУТГЪАН

Мени кѣплер унутгъан.
Унутажакъсан сен де.
Аламат гъайранлыкъ бар
Унутулмайгъан ерде.

Унутула сатырлар,
Уънемликге язылгъан.
Унутула къабурлар,
Умутлагъа къазылгъан.

Унутула тунлукъну
Чырагъы болгъан ай да,
Унутула юрекде
Яллагъан
Яз да, яй да...

Унутулмайгъан зат ъкъ
Не кѣклерде, не ерде.
Тек мени унутгъанынг
Унутуп болман бир де.

* * *

Яшавунгда бир гюн бола чы, бир гюн,
Савлай сени оъмюрюнге тиеген,
Муна шолай гюнюм мени сен отгъа
Атдынг, юрек оъртенинде гюеген.

Сен гетгенли, гюнюм гюнге ошамай,
Нече оьртен оьтдю мени башымдан,
Бугюн буса чыгып эде ёкъ ерден,
Мунаман деп, токътагъансан къаршымда.

Ёкъ, ёкъ! Гелме! Чачма мени бетиме
Кюлюн оьзюнг якъгъан сююв терекни,
Мен гъали де бувлугъаман, бувлугъа,
Тютюнюне сен гюйдюрген юрекни.

Сенсиз танглар къатмажакъ деп турсам да,
Къатды сенсиз нече-нече тангларым,
Тек шо бир гюн гюленткингдей артынгдан
Таймажагъын муна бугюн англадым.

КЪАНАТЛЫ МЮГЪЛЕТ

Гёзлеринге къарайман сени,
Гёзлеринг, гюзгюмдей мени,
Гёрсете оьзюме оьзюмню,
Ярыкълай гёнгулсюз юзюмню,
Къанатлай къарывсуз сёзюмню,
Сесиме кьоша мени сес,
Эсиме – эс!
Тек барына да
Янгыз сенсен ес,
Сенсен ес!
Къанатлы мюгълет,
Къанатлы мюгълет...

ГЁЗЛЕРИМДЕ ЯКЪДЫНГ ГЮННЮ...

Нече язбаш оьтдю гёзлеп,
Нече язбаш...
Сени излей, сени гёзлей,
Нече гёзьяш оьпдю энгим,
Нече гёзьяш...

Умут баргъа ёлукъмагъа,
Умут баргъа...
Сени излей, сени гёзлей,
Элтди алгъа умут мени,
Элтди алгъа...

Янгыз яшдай ёлгъа багъып,
Янгыз яшдай...
Сени излей, сени гёзлей,
Этди ташдай гёзлев мени,
Этди ташдай...

Ярыкъ бугюн гёнгуом мени,
Ярыкъ бугюн...
Гёзлеримде якъдынг Гюнню,
Тарыкъ тюгюл дагъы гъеч зат,
Тарыкъ тюгюл.

ТЮШ ВА ТЮЛ

Акь кьар ява мени яшыл язымда,
Яланаякъ гюллер узьме чабаман,
Ай объеген гюл-чечегин бавумну,
Чыгъын тегюп, бирев уьзе табаман.

Табанларым ишый туруп йылы кьар,
Мен кьалгъыйман, чечеклеге таянып,
Сынган гюллер, соравлардай аралап,
Гече орта кьалдым бирден уянып.

Акь кьар, мени язларыма яваган,
Болма ярай – тазалыгъы гьислени,
Гюл-чечеклер, озге бирев уьзеген –
Тюзелмеген умутланы тюслери...

Язларымны бораса да боранлар,
Иржаяман Тангалама таянып,
Насиплимен, оьтюп бары борандан,
Гюндей сени гьерегенге, уянып.

* * *

Йырларында
Мендей сени
Йырламаган,
Йырламажакь бирев де...

Терезенде
Ел согьаган макьамгьа
Мени йимик
Тынгламаган,
Тынгламажакь бирев де...

Биз бир керен оьтген,
Шо генг сокъмакъгьа,
Ялан яшдай,
Яшлыгьына минг кьайта,
Абатларынг
Чеплеп алып гьар бирин,
Юрюмеген,
Юрюмежек бирев де...

Тун кьарангы гечем
Тангын тапгьынча,
Кирпиклерин
Ябып болмай юхугьа,
Сени мендей
Гьезлемеген,
Гьезлемежек бирев де...
Кьекюрегинде,
Кьеклер йимик,
Кьекюрейген юрекни,
Гьайлек йимик,
Гьарсиллетип гьар сагьат,
Сени излеп,
Мени йимик
Йыламаган,
Йыламажакь бирев де!

* * *

...Ёкъ, япмадым эшикни,
«Къайт!» – деп де тилемедим,
Гюзгю янгурну гёзлеп
Тургъанынг, билеми эдим?

Гёзленген янгур буса,
Ява десенг ява бир!..

Аягъым басма дагъы
Къоймас йимик къуру ер...

Ялангъач юрегимни,
Оьтюп нече къатындан,
Тамларын чайкъай янгур
Мени гиччи къалкъымны.

* * *

...Ёкъ, япмадым эшикни,
«Къайт!» – деп де тилемедим,
Гюзгю янгурну гёзлеп
Тургъанынг, билеми эдим?

Гёзленген янгур буса,
Ява десенг ява бир!..

Аягъым басма дагъы
Къоймас йимик къуру ер...

Ялангъач юрегимни,
Оьтюп нече къатындан,
Тамларын чайкъай янгур
Мени гиччи къалкъымны.

УМУТЛАНЫ ЮЛДУЗУ

Умутланы юлдузун
Ягъып мени юзюмде.
Юлдуздай учуп гетдинг,
Йыракълагъа оьзюнг де.

Юлдузлу умутларым
Яллап йыракъ ёлунда,
Ярыгъы сенде къалды,
Кюлю – мени къолумда.

Энни бизин ёллардан
Сенсиз нечик оьтейим?
Сени излеп йылайгъан
Юрегиме не этейим?

Энни бизин ёллардан
Сенсиз нечик оьтейим?
Сени излеп йылайгъан
Юрегиме не этейим?

* * *

Бугюн сени дюньянг башгъа...тынышы
Тюс алгъанда йимик энемжаядан.
Гёзлерингде янып къалгъан Гюнешни
Шавлалары тие окъдай жаядан.

Сен, окълардай, магъа багъып учургъан
Шавла къушлар, къонуп юрек телиме,
Гъалек жанынг гъарсиллетип къолумда,
Алгъасайлар къайтып къонма ерине.

* * *

«Бары гёз,
Бары юз,
Бары кьол...
Бары да,
Бары да кьарагъан магъа...
Дюньяда бир зат да болмагъан
йимик,
Гюн де иржая,
Ай да тува,
Агъа сувлар...
Юз тюрюлю юзлер
Ачувлу ва шат
Юрюй, юрюй...
Гьар абат,
Гьар абат менде
Гьыз кьоя
Минг кьат...
Дюнья бир гьайран парахат,
Бир зат да тынышын бёлмейген
йимик,
Бир адам гюнде минг оьлмейген
йимик,
Дюнья бир гьайран парахат.
Гёзлерде –
Гёрюнмейген гёзбавлар...

Гьар гёзге – юз пердев...
Гьар сёзге – юз тирев...
Таман... Таман...
Гьей, адам!
Гёзбавланы юлкь!
Пердевлени йырт!
Ташла!
Инг башлап
Адамны
Адам гёрме герекде,
Адам
Адам учун оьлме герекде,
Оьлебиз биз
Он, юз, минг керен мюгьлетде,
Оьзюбюзню – сокьур,
Юрегибизни – сангырав болма
уйьрете...» –
Оькюре,
Оькюре менде тавуш...
Тавуш?
Ёкь, ёкь...
Тавуш тюгюл –
Менде мени уятып,
Учагъан бир кьуш...

АВУР ГЕЧЕ

Не авур гечедир,
Не авур гече...
Сав дюнья гечемде
Айлана чабып.
Не авур гечедир,
Не авур гече...
Болмайман бу гече
Яллыгъым табып.

Гюнде мен минг чапгъан
Сокьмакълар яшда,
Магъа ошан чаба
Гечеме пашман,
Яшавгъа чыкьмагъан
Умутлар яшгьы,
Тюшелер гечеме,
Терс атгъан ташыдай

Гьяясыз яшны.

Оьзенлер, оьзлерден
Мен йыр ичеген,
Алгъасап агьалар
Гечеме багъып,
Гёр, кьара!
Бу авур
Гечени бирден
Гётерип кьуватлы
Кьоллары булан,
Йырчыдай, гелеген
Янгы йыр табып,
Бирев геле тура...
Тангны ал шавлалы
Юзюгюн тагъып.

СЮЮВНЮ СЮЗЮК БУЛАГЪЫ

Адамурлукъ оъз къолу, гъакъылы булан тургъузгъан бек багъалы ва сыйлы имаратланы оъзю бузуп дарбадагъын этеген гезиклер яшавда аз ёлукъмай.

Шолай ибадат уйлер тозула, китапханалар пата-пурх этиле, багъалы-сыйлы суратлар от-ялынлагъа ташланып кюлге дёнелер...

Пагъмулу гиши гёнгюреген йыр яда язып чыгъаргъан шиъру асар – тынглавчуну, охувчуну эсинде къала. Инсанны эсин дагъытма бажарылмай. Къапиялы сёз адамгъа адамлыгъын, инсан къылыкъларын тас этме къоймай сакъламакъ учун да тарыкъ.

Эсде къалар йимик чебер асар яратмакъ буса тынч иш тюгюл. Аз язмакъ, асил язмакъ оьтгюр пагъмулу адамлагъа хас.

Совет девюрню белгили шаири М. Светлов:

«Бир китапда – бир яхшы шиъру болмакъ да яхшы, эки болса чы бек яхшы!» – деп айтгъан деген ёравлар бар. Китап – гъазир язылгъан кагъыз йимик зат. Тюзю, кагъыз мекенли бир адамны атын, адресин тутуп языла.

Китапны адреси болмай. Китап, бошлукъгъа таш атагъандай, ким буса да бирев эслер, алар, охур деген умут булан языла.

Гёгюрчюн Атаеваны «Аякъ тавуш» деген китабында эсде къалар йимик шиърулар аз тюгюл. Озокда, бары да асарлар къумукъ шиъру языв къайдаланы талапларына толу жавап бермей къоймакълыкъ да бар. Биревю ягъындан, шиъру языв къайдаланы пагъмусу бар гъар шаир янгыз оъзю токъташдырмаймы дагъы?...

Шаир Гёгюрчюн Атаеваны шиъру китаплары булан башлап таныш болгъанда ону эркин де эркин, ачыкъ да ачыкъ асарларыны маънатисдей таъсиринден арчылып болмай къаларман деп, бирдокда ойлашмай эдим. Гъакъыкъатда шолай болуп чыкъды. Аз сёзлю болса да, авур, уллу ойну гётерип юрюйген, охугъан сайын терен маънасы ачыкъ болагъан, охувчуну инандырагъан сатырлары булан ол мени де языв ишге янашывумну, къаравумну алышдырды деме боламан.

Шаир яшавун къыйнайгъан, юрегин ачытдырагъан тюрлю агъвалатланы гъакъындан оьзтёрече маъналы, дагънили сёзлер табыш яза. Англи-агъымлы сёз тагъымланы, сатырланы къанатларыны учларын гесип, жансыз этип къоймайлы, къаршысына, оланы аяп-сыйлап, инамлыгъын артдырып, учувгъа ругъландыра.

Чебер асарны шолай, сюювню сюзюк булагъы йимик, уста кюйде ясап, яратып билмек де уллу пагъму.

Гёгюрчюн Атаева шиъруланы уьстюнде кёп ойлашып, оланы гючден ясап чыгъарып юрюйгенлерден тюгюл. Язгъан шиъруларыны баш

лирика игити бир охугъанда лап простой тиштайпа ймик болуп гёрюне. Амма, оланы маънасына тюшонюп къарасанг, ачыкъ простойлукъну да бар экен ичинде юз тюрлю дынкъы, деп тамаша боласан. Шаирни оьлчевге кёп уллу да тюгюл шиъруларыны игити эркин юрекли, уллу сюювге ес, гъасирет ва гъакъыллы, ери гелсе къоччакъ да, къайратлы да, ойсуз ишлеге гъазирлиги де бар къатынгиши. Ону саламат гъалеклиги, исбайылыгъы, чомартлыгъы асарларыны гъар сатырында арив билине.

Ол оьзюню сюювюн – магълукъатдагъы бары да масалалардан алгъа чыгъара, биринчи ерге сала. Гъалал, гъакъ-герти сюювден артыкъ, асил гъис ер юзюнде болуп да болмас деп билдирегендей.

Ойлашып къарасанг, шаир къызы булай токъташдырагъанына инанмай болмайсан. Балики, сююв болмагъан эди буса ер юзюнде жанлы бир зат да болмас эди. Дюнья оьзю де сюювсюз ясалгъанмы экен дагъы?

Шаирни сююво яшавгъа гелип янгы гёз ачгъан сабийни сюювюдей таза, дамгъасыз, ярыкъ. Оьзюню сюегенине ол уллу талаплар да салмай, къайтарыш этмекни де тилемей.

Заманлар гете туруп шаир оьзюню эркин сюювюнден сююнеген, ону шавласында киринеген гюнлери гюнгюрт ва солхуш болуп барагъанын эс этип, шогъар оьтесиз къыйнала. Сююв огъар алда сююнчлю учгъун болуп гёрюне эди буса, гъали жанына къыйын гелтиреген, юрегин авуртагъан, умутларын увалтагъан болуп бара.

Дазусуз, терен, таза ва гъакъ сюювюню алдын-артын этегендей болуп шаир «Васият» деген асарыны ахыр дёртлюгюнде оьзюню оюн бир де болмагъан кебинде ачып-чечип:

...Яллап-гююп, сююп, тоймай сюювден

Бугюн оьлген Багъавдинни къызы деп

оьзюне де, охувчуларына да гъеч тартынывсуз билдире. Сюювден де, яшавдан да тоюп гетген адамны мен де билмеймен. Шону учун Гёгюрчюнге де, ону лирика игитине де инанаман.

Шаирни «Аякъ тавуш» деген ат булан бир гесек алда басмадан чыкыгъан санлы жыйым китабы уьч уллу бёлюклерден ясалгъан.

Китапны ачагъан «Ата юртда юрек бола тав чакъы» деген бёлюкдеги асарлар шаирни ата-анасына, авлетлерине, ювукъ адамларына оьзтёрече сюювюн, янашывун гёрсете.

«Атам бар эди...» деген шиърусунда автор дюньядан гетген атасын гёз алдына гелтирип, огъар бакъгъан терен сюювюн, сагъынчын оьр даражада суратлай.

Бир яхшы, бир асил атам бар эди,

Ол савда кюлкюме абзар тар эди.

Шатлыгъым шаршардай агъып бара эди,

Кюрлюгюм кёклерде юлдуз ягъа эди.

Экинчи ва уьчюнчю дёртлюклерде шаирни игити гиччиден уллу болуп, оьсюп-торайып къалгъан заманын, умутундан къала къурагъан

гюнлерин эсгере. Шо вакътисинде ол янनावурунда токътатъган атасы булан обктем болагъанын яшырмай айта туруп:

Таявум чартлады, чартлап чорт сынды,

Терекли бавумда от – оьрген янды.

Сююнчюм сувуду, юлдуздай сѣндюм,

Шо яхшы, шо асил атаны гѣмдюм, – деп де уллу пашманлыкъ, къайгы булан билдире.

Озокъда, бу дюньяда атасы, анасы булан яшап къалагъан бир инсан да ёкъ. Болжалы гелгенде барыбыз да гетебиз. Биз гетип къалмай туруп, атагъа, анагъа бакъгъан терен сюювюбюз, сагъынчыбыз, оланы бир гѣрюп тойма гъасиретлигибиз чи гетмей юреклерден.

Биринчи бѣлюкге къуршалгъан оьзге шиърулар да бирин де къутгъармай, тергевлю кюйде охуп чыгъар йимик таъсирли язылгъан.

«Сенсиз яшап болмайман деп айтмайман», «Сени мендей сююп болгъан адамгъа, сююв чакъы насип берсин Тенгирим» деген экинчи ва уьчюнчю бѣлюклер таза, къайнар ва къайратлы сюювге багъышлангъан.

Юрекке сююв гирип гъашыкълыкъ есир этген адамны гѣзю сокъур, къулагъы сангырав болагъаны герти экен. Гъашыкъ адам не эршини гѣрмей, не яманны.

«Сенсиз яшав»... деп ат салгъан шиъру бай ва гѣзел келпетлерден ясалгъан.

Сенсиз яшап болмайман деп айтмайман,

Сен арексен, бугюн сенсиз яшайман,

Тек яшавум чечек ачгъан бав тюгюл,

Гюнсюз оьсген къызыл гюлге ошайман.

Сенсиз магъа насип ёкъ деп айтмайман.

Насибим бар, менден насип гетмеген,

Тек насибим бир тамаша татывсуз,

Емиш йимик яхшы бишип битмеген.

Сенсиз гюнюм гюнсюз гюн деп айтмайман,

Айсыз тюгюл сенсиз къалгъан гечем де,

Тек гюн шавла исив бермей юрекке,

Ай ярыкъда дертим арта ичимде.

Сюегени булан сыр чечип, яшавну татывун билип, насибин табып яшама гъасирет шиъруну лирика игити.

Заманлар токътавсуз агъып тербей. Инсанлар да алышына. Амма адамны юрегине гирген сююв гъис алышынмай, йыллар сайын къартаймай, яш бола, янгыра, теренлеше, сагъыныв гючю, талпыныву арта. Сююв гъисден толуп чалкъынагъан юрек заманлагъа иермей, къайырлыгъын сакълап, инамлыкъ булан яшай.

**Язбаш булан тереклеге бюр къайта,
Янгы сююв, янгы насип башлана.**

.....

**Мен къалсам да оъмюр бою бозарып,
Табиатда бир тамаша тюзлюк бар.**

.....

**Бары да зат алдын йимик болажакъ,
Кёк де, ер де, юлдузлар да, гюллер де.
Тек аявлум, сен болмасанг янымда,
Мен не этермен шонча арив гюнлерде?**

«Мен не этермен?» – деген оърдеги шиърусунда аяп орнатгъан, къуллукъ этип, асырап оьсдюрген сююв терекде чечек ачма бир бюр сама къалмагъан дейген шаир «Айрыльвну денгизи» деген гезикли шиърусунда, алда айтылгъан ерсиз сёзлерине чийсынлыкъ этегенин, шоъгар юреги булан инанып битмейгенин аян эте.

**Айрыльвну денгизине тюшгенмен,
Денгиз уллу, чыкъма къыйын юзюп де.
Оъюзюм батып барагъаным билсем де,
Юрек болмай сенден умут уъзюп де.
Толкъунлагъа ташлар атып ойнайсан,
Ташдай авур гъар айтылгъан сёзюнг де.
Айрыльвну денгизинде батылгъан,
Таш чакъы да гёрюнмедим гёзюнге.**

Денгиз ягдада токътап, енгил чалкъынагъан толкъунлагъа ялпакъ ташлар атып ойнаса да, юрекни тамларын гемиреген, ашайгъан къайнар сююв гъис булан ойнамагъа тюшмейдир чи. Булай четим ерге чыкъгъан, чечилмес йимик масъаланы да шаирни лирика игити гъакъ герти тазалыкъ булан, адамны жанын ачытдырагъан ачыкълыкъ, ялангъач аривлюк булан къабул этме къасткъыла, инамлы сёзлер – далиллер таба.

Шаирдеги сюювню тюзсюз теренлигине тамаша бола туруп, неге дагъы биз болмайбыз шолай сююп, деген суал арагъа чыгъа.

«Оълчев тапма болмайман» деген эки байытлы асарында ол, эки тюрлю дюньясыны аралыгъын ачыкъ этме къарап булай яза:

**Сююнчлюмен сен янымда болгъанда,
Къайгъылыман сенден арек къалгъанда.
Сююнчно де, къайгъыны да арасын
Оълчеге оълчев тапмай къалгъанман.**

Гертиден де сююв гъисни дазусу ёкъ йимик, ону токъташдырма оълчев де ёкъ. Ону теренин, тюбюн тапгъан адамны да билмеймен.

Сююв назлы, сююв гъазлы деп де негъакъ айтылмайдыр чы!?

«Ягъгъа къалып...» деген шийрусунда Гёгюрчюн сюювюню гъакъ-
ында булай айта.

**Тавлар булан тенг этеген суюгеним,
Яшавумдан сени нечик ташлайым?
Къушу учуп, бошاپ къалгъан уядай
Юрек булан яшав нечик башлайым.**

**Къайда барып, кимден кёмек тилейим
Сав болмайгъан ярасына юрекни?
Жан ерине оьтер йимик суюгенлер
Сююв учун жан берме де герекми?!**

Гёгюрчюн Атаева чебер сёзню ва гъатсыз эркин ойну гючюн билип,
сююв гъисни туюсюз теренлерине чомула, дазусуз дангылларын гезей,
охувчуларын хозгъар, сеслендирер йимик янгылыкъ сёз излей.

Таъсирли сёзлени жыйып-терип, англы-агъымлы сатырлар ясай,
ким де сукъланардай бай ва гёзел келпетлер ярата.

Янгылыкъгъа, эркинликге ёл ачып чалышагъан пагъмулу шаирни
гъаракатына къарап, огъар ёлунг ёл болсун, ишинг онг болсун деп гъакъ
юрекден чыкыгъан ёравларымны багъышлама сюемен.

Казим КАЗИМОВ

Гëгюрчюн АТАЕВА

АТА ЮРТДА ЮРЕК БОЛА ТАВ ЧАКЪЫ

ХАМАВИОРТУМ

Ат ойнагъан тогъайлары юртумну
Ала хара яйгъан йимик уьстюне.
Яхсайсувну ягъасында чонкъайып,
Яшлыгъымны гëленткиси кюстюне...

Хамавиортну орамлары, ёллары
Эркетип, яшлыгъым да кюр эди.
Ата юртну янгуру да, къары да
Магъа кёкден себелейген нюр эди.

Атам-анам узакъ ёлгъа гетген сонг,
Хамавиортум, къучагъынга алгъансан,
Ата болуп кёкlege де чойгенсен,
Ана болуп тёрлеге де салгъансан.

Ата юртум – аманаты атамны,
Ата юртум – гьалаллыгъы анамны.
Ахырда да Хамавиортда салынар
Кюрчуолери ахырынчы уямны.

АТА ЮРТУМ

Ата юртум, ата уьюм ва атам –
Оьктемлигим, аривлюгюм, сююнчюм.
Ата юртум, ата уьюм ва атам –
Гьалаллыгъым, гьайбатлыгъым ва гючюм.

Ата юрtda юрек бола тав чакъы,
Аслам пайым къысматымдан берилген.
Ата юрtda азиз атам сав чакъы
Ата уыйню къапулары герилген.

Дюньяда инг уллу хазнадай болуп,
Ата юртунг оьмюрюнде къаладыр.
Атадан сонг ата уью ёкъ къыз да,
Уясын сув алгъан къушдай боладыр.

АТАМ БАР ЭДИ...

Бир яхшы, бир асил атам бар эди,
Ол савда кюлкюме абзар тар эди,
Шатлыгъым шаршардай агъып бара эди,
Кюрлюгюм кёклерде юлдуз ягъа эди.

Озьюме бир гиччи къыз деп тура эдим,
Юрекде умутдан къала къура эдим:
Къаламны къуршагъан терекли бавум,
Бавумда айланып атам – таявум.

Таявум чартлады, чартлап чорт сынды,
Терекли бавумда от-оьртен янды.
Бир гиччи къыз эдим, энни уллуман,
Гёзлерим яшлы, оьзюм мунглуман.

Кюлкюмню кюрлюгю, сен къайда къалдынг?
Шатлыгъым, къуругъан шаршардай болдунг.
Сююнчюм сувуду, юлдуздай сёндюм,
Шо яхшы, шо асил атаны гёмдюм.

Бир яхшы, бир асил атам бар эди...

ЮРТ КЪАБУРЛАР

Юрт къабурлар, къабурлары юртумну,
Гелгенлеге хошгелди ёкъ, сорав ёкъ.
Сизин гёрюп гетме ёлгъа чыкъгъангъа,
Не савбол ёкъ, не яхшы ёл ёрав ёкъ.

Юрт къабурлар, нече-нече арекден
Сизге къарап кюстюнгенмен алдын мен.
Гъали буса гирмей оьтюп болмайман,
Къайтып-къайтып сизин гёрме гелемен.

Къабурларда къардашларым аз йимик,
Азиз атам, мунда сен де гелгенсен.
Энниден сонг йылай къалгъан къызынга
Сав дюньяны сен экиге бѣлгенсен.

Бир бѣлюгю – юрт къабурлар, сен барсан,
Биревюсю – ата уьум, анам бар.
Умутларым асар йимик увалып,
Сен де оьлюп, бошап къалгъан талант бар.

Талангдагъы талайсызгъа не этейим?
Ону гѣнгюн алар йимик сѣзюм ёкъ.
Гъассиликлер гъалын алгъан анамны
Гѣнгюн алма сени асил юзюнг ёкъ.

Болгъан буса ону уланкъардашы,
Эртен-ахшам гелер эди уьстюне.
Абзарында болгъан буса уланы,
Янгыз уьйде къалмас эди кюстюне...

КЪАЙГЪЫ КЪОНГЪАН

Атам, сени къабурунгнугъа къар басгъан,
Гѣзьяшларым болмас ону иритип.
Сен оьлгенли мен де къышда къалгъанман,
Ачып болмай язбашланы киритин.

Ап-акъ къарда мени аякъ гызыларым,
Тамчысыдай юрекдеги дертлени.
Сен оьлгенли нечесе йыл оьтсе де,
Юрекдеги дертлерим чи гетмеди.

Атам, сени сынташынга къуш къонгъан,
Къайгъы къонгъан юрегине къызынгны.

АЗИЗ АТАМ

Азиз атам, сени къызынг тас болгъан
Ёлларында бу ёрукъсуз яшавну.
Сен оьлгенли юрегимде яс къалгъан,
Йылай, улуй мен этеген яшавму?!

Азиз атам, сени къызынг адашгъан
Авлагъында бир маънасыз сюювню.
Сен сав бусанг айтар эдинг, балики,
Къызынгадгъы сюювню, не гюювню.

Атам, кызынг батып бара денгизде,
Толкун чая мени аяк гызымны.
Мен озюм де юзюп чыкма болмайман,
Сен де ёксан кутгъармагъа кызынгны.

АЛ МЕНИ ДЕ ЯНЫНГА

Азиз атам, ал мени де янынга,
Магъа кыйын, мен чыдама болмайман.
Къавдан болуп къабурунга къапланып,
Къара ерге дёнюп неге къалмайман?!

Азиз атам, элт мени де янынга,
Юрекдеги дертлеримни сезейим.
Яшда йимик тутуп сени къолунгну,
Яшлыгымны авлагындан гезейим.

Эркелейим, эрке оьсген улакьдай,
Кюр кюлкюм де кёкюретсин кёклени.
Ёнкюп-ёнкюп сагъа багъып чабайым,
Бир къучакъла, бир де кёкге чюй мени.

Мен авлакьда пайпелеклер жыйайым,
Мени барлап сен де олтур ягъада.
Оразлы деп оьтсюн сени гёргенлер,
Насипли деп сукълансынлар магъа да.

Азиз атам, ал мени де янынга,
Магъа кыйын...

АТАМНЫ КЪАБУРУНДА

Мен бугюн де гелдим, атам, уьстюнге,
Минг гелсем де, юрек йылай, кюстюне.
Ичимдеги минг тююнюм чечилмей,
Яшавумда минг гёкюнчюм гечилмей.

Сен савунгда эркелете турсанг да,
Эркеликни тююрю де къалмагъан.
Сен барында тынч гёреген яшавну
Яшамагъа яманокъ тынч болмагъан.

Кысым чакъы юреги де кызынгны,
Не болажакъ кыркъ тилимге тилген сонг.
Языкъ жаным сав дюньяны айланып,
Яллыкъ янгыз шунда барны билген сонг.

Сен геч, атам, ойлашмайлы гьар сайын,
Сени пашман рагьатлыгьынг бёлемен.
Савлар мени сындыргьанда ягьымны,
Оьлген сенден кёмек излеп гелемен.

ЯНГЫЗ ТЕРЕК

Ягьаларда янгыз терек гёргенде,
Ялын уруп гете мени боюма.
Ягьаларда янгыз кьалгьан терекдей,
Янгыз анам гелип гете оюма.

Гюмез кёкде янгыз кьушну гёргенде,
Кьайнап-кьайнап гете мени кьарыным.
Гёнгюревюн эсге сала анамны
Янгыз кьушну йылав кьатыш сарыны.

Азиз анам, янгыз анам, кьарт анам,
Янгызлыкьны ялынында ялагьан.
Мендей кьыз да негер тарыкь анагьа,
Янгыз гюнде янын тутуп болмагьан?!

БИР ЕР БАР

«Анасыз яшав гёрмей
Гетип бара яшавум...»
Бадрутдин.

Анам, сени тюшлеримде гёрсем де,
Яшлыгьыма кьайтгьан йимик боламан.
Бугюн оьзюм уллу ана бусам да,
Гиччи яшдай сени излей кьаламан.

Кьыйыны кёп ёлларында яшавну,
Бир сюрюне, бир йыгьыла талгьанман.
Азиз анам, сен оьзюнг де айтгьанлай,
Сен оьлген сонг мен бёшюкде кьалгьанман.

Бёшюгюмню сен асырап чайкьагьан
Яшав толкьун чайкьай-чайкьай чартлатгьан.
Шекер-шербет ичип оьсген кьызынга
Кьысмагь нече аччы-агьув уртлатгьан.

Азиз анам, сагьынч сызлап юрекде,
Гьассиленип битип бара сабурум.

Тек бир ер бар мени рагыат этеген
Ата юртда, анам, сени кьабурунг.

МЕН ГЕЧМЕЙМЕН ОБЗЮМДЕН

Азиз анам, арекдесен сен магъа,
Бугюн сагъа етишмежек агъым да.
Къыйынымны айтып сагъа кант этме
Къабул этмей намусум да, ягъым да.

Къыйынымны айтып сагъа кант этсем,
«Ким гюнагълы?» деген сорав гёзлеймен.
Яш юрегим чанчып авруп башласа,
Эмчинидей, анам, сени излеймен.

«Менден геч» деп тюгюл мени тилевюм,
Хыйлы гёзьяш тёкдюргенмен гёзюнгден.
Сен чи менден болар эдинг гечип де,
Тек мен обзюм гечмежекмен обзюмден.

КАНТ

Авлетимни онг аягъы сюрюнюп,
Къысмаг мени бёрюлейин улутду.
Жагъаннемни ялынына тюшгендей,
Сююнч гёрген гюнлеримни унутдум.

Салам берме сан этмесдей бирлеге,
Садагъалар тилеп нече барылды.
Сансынмайлы сёйленеген сёзлерден,
Сексен ерден юрек этим ярылды.

Юрекдеги яралагъа туз себип,
Увлу тиллер айланамны алдылар.
Таявум деп мен таянган адамлар,
Итден алып мени итге салдылар.

Сыр билдирмей юрюмеге суйгенде,
Шек де тюгюл деген атлар тагъылды.
Бирев сама англар деген умутум,
Лай сув болуп обзенлеге агъылды.

Тек буса да шюкюр болсун Аллагъгъа,
Бугюнюмден бетер гюнню бермесин.
Къурдаш-досум башым сёйлеп юрюген
Минг яшасын, мен гёргенни гёрмесин.

ГҮОН ГЁРМЕГЕН КЪЫЗАШЫМ

(Райгъанны эсделигине)

Къышны гюню. Боран улуй бёрюдей,
Сувукъ алгъан абзарынгны, уьюнгнию.
Сувукъ уйде къыбла багъып ятгъансан,
Сёйлемейсен сорагъангъа кююнгнию.

Сесленмейсен, гёзюнгнию де ачмайсан,
Сав аламгъа бугюн савбол этгенсен.
Анадашынг сагъа къарап агъ ура,
Яшавунгну ахырына етгенсен.

Сарнап йылай къызашынгны юреги,
Гёзьяшлары ваягъ айтып тёгюле.
Сен гёрмеген шат гюнлеге зарланып,
Юрегини сыр бокъчасы сёгюле:

«Анадашым, къызардашым аявлу,
Бир муратгъа етишип де гетмединг.
Ата уйде эркелеп де болмадың,
Сонг да агълю насипге де етмединг.

Ёнкюмединг къучагъында атаны,
Ананг болуп къыйынынгны алмады.
Эркярдашынг толтурмады уьюнгнию,
Яшларынгны бёшюкlege салмадың.

Жанынгдан да артыкъ сююп къошулгъан
Агълюнг сагъа аркъа таяв болмады.
Сав болмайгъан аврулагъа тарыдың,
Сююнмеге сююнчлеринг къалмады.

Кёп гъасирет тутгъан абзар-уьюнде
Тойлар этип къазанлар да асмадың.
Ана деген сыйлы атгъа ес болуп,
Балаларынг бавурунга басмадың.

Бугюн гетдинг... Къаратмадың гёзюнгнию
Дюньялагъа сагъа насип бермеген.
Къабурунда боран улуй бёрюдей:
«Шу ятагъан гюн гёрюп чю оьлмеген».

Фазу АЛИЕВА,
Дагъыстанны халкъ шаири

ГЮЛ БАЙЛАМЫН ЭШЕРМЕН ГЪАКЪ СЮЮВНЮ

* * *

Умутланы къаласына элтеген
Уллу ёллар булан абат алабыз.
Чечек – отлу биченликден оьтеген
Сокъмакъланы унутуп да къалабыз.

Унутабыз алсакъ терен харшланы
Кёкюрекден чыкъгъан таза кюлкюню.
Унутабыз биз сюрюнген ташланы
Талайынгны тувуп къалса бир гюню.

Къува бусакъ сююнчлени акъ атын
Унутабыз онгеуз гелген гюнлени.
Унутабыз больницаны халатын
Багъымчылар этмейгенде эмлени.

Къалмай буса ярай мени башымда
Сакъланып гъар яхшым да, гъар терсим де.
Къумачлардай сандыгъында яшынгъан
Бары да зат анабызны эсинде.

Нюр янагъан акъ юзюнден иржайып
Сизге мени гъакъымдан ол айтажакъ.
Мени чанглы сокъмагъымны минг чайып
Чартлап гетген яшлыгъыма къайтажакъ.

Ана юрек ошай яшав китапгъа,
Яллыкъ тапмай гъар мюгълетни тохуйгъан.
Яманымны алмай бир де гъисапгъа
Бир яхшымны юз къайтарып охуйгъан.

* * *

Чыкълар йимик тегюлген гъар гезьяшны
Тангым булан къарасам мен жыймагъа,
Сен гетеген бу гюнюнде язбашны
Минчакъ этип тизермен мунг ойлагъа.

Ошар эди олар арив тагъымгъа
Гегюнюшю йимик геммек тюшлени.
Тюшер эди эсге алып сагъынма
Биз экевге аян бизин ишлени.

Шолай буса къалар эдинг сен гетмей,
Къысматыбыз, къой, башгъача къурулсун.
Гезьяшларым биревге де гегрсетмей
Бир – бирерлеп озлер кепсин – къурусун.

* * *

Адатлагъа гере бизин якъдагъы
Ишге салып къарай башлап гиевню.
Агъач берип, болмас ондан къакъ дагъы,
Тергеп алды анабыз сен эревню.

Атабыз да къалмады геч хантавлу,
Гюнерингни сени сынап къарады.
Къыр ат берип билмейген геч токътавну
Боламысан уйретме деп сорады.

Алпавутдай гючлю сени къолларынг
Къакъ эменни къойду гесип – паралап.
Яхшы билген ерукъларын – ёлларын
Атны тутдунг аркъан булан аралап.

Мен мюкюрмен бугюн сени алдынгда,
Къоркъув билмей экен сени юрегинг.
Сен алгъасап айлангъан от ялында
Бек къарсалап бишген экен чегрегинг.

Геч кютмесе ярамайгъан адатдай
Амин болдунг къартлар салгъан гъар шартгъа.
Къыр юрегим, сен уйретген шо атдай,
Таби болду сендей башгъа бир нартгъа.

* * *

Хасиятым ошай отгъа – ялынгъа,
Отдан хантав турсанг – сени алдатар.
Къыр ат йимик алып къызыл ялына
Орманланы, авлакъланы яллатар.

Шолай отну енгмек учун тююлюмю
Печни адам чыгъаргъаны ойлашып.
Очагъыма ошайгъанынг бугюнмю
От юрегим булан мени гьаллашып.

Хасиятым ошай мени озенге,
Хантав турсанг – яр ягълар увалар.
Гёзеллиги минг илинген гёзюнге
Орманланы, авлакъланы сув алар.

Шолай гючню алдын алма къарагъан
Сен озюнгню озениме ташлайсан.
Яллыгъымны мени сакълап агъагъан
Сувну терен айрыгъына ошайсан.

Ожагъымны сакълай бусам исивде
Баракалла болсун сагъа аявлум, –
Бу гюнлерим бир – биринден тизивде
Сени отунг болгъанына таявум.

Къургъакъ болуп, янгурдан да тоймайгъан,
Барагъанда къуруп сююв авлагъым,
Бир сигърулу гючдей сёнме къоймайгъан
Сакълай мени бу сендеги дув агъым.

* * *

Уйге ошай мени сагъа сюювюм,
Терезеси ва эшиги ёкъ бир де.
Сенсиз уюм тас этгендей таявун,
Тез етишип гел, аявлум, тез гир де.

Гёммек кёкню сагъа савгъат этермен,
Ёкъ чу дагъы пурхасы да уюмню.
Алтын чачлы Гюнеш булан эртенден
Гюл байламын эшермен гъакъ сюювню.

Юз ёл ёрап сагъа башым иермен,
Ёкъ чу дагъы тамлар да шо уюмде.
Сюювюмде сыйындырма сюермен
Сени булан бу дюньяны кююнде.

* * *

Бу яшавда не бар кьалгъан даимге,
Толкъунлармы – ягъалагъа чабагъан.
Бу дюньямы – бир уй болгъан гъар кимге,
Кёк гюмезми – уьстюбюзню ябагъан.

Юрегимде кепден алып юрюйген
Бир сёзлени кьайда алып язайым.
Ягъаларда гёбюк болуп ирийген
Толкъунлагъа, гьейлер, нечик базайым.

Кёкге язсам – еллер булан янгурлар
Бир якълагъа алып гетмей кьоярмы.
Ерге язсам – оьсген яшыл от урлар,
Къыр жанланы туякълары аярмы.

Оьмюр бою юрегимде сакълагъан
Шо сёзлени язып кьайда тизейим.
Юрегимден мени излеп тапмагъан
Сенден кьайры ким охур деп гёзлейим.

Таржума этген Магъаммат-Наби Халилов

Агъматхан АБУ-БАКАР,
Дагъыстанны халкъ язывчусу

ЯКЪУТ КЪАШЛЫ БИЛЕЗИК

Биринчи баш

Сен турагъан якъ нечик,
Туманлымы, чарслымы?
Сен турагъан якъларда
Туман буса чарс буса,
Бил, балам, шо туман, чарс –
Къарт анангны агъыдыр.

Тав йырдан.

1.

Ву...у...у!.. Не сувукъдур! Къар учгъунлар гъавагъа гётерилгенде, гюмюшдей йыртыллай. Айланадагъы къар да гёз къамашдыра. Чакъны сувукълугъу санларынгни сона йимик хаба. Сибире турмасанг мыйыкъларынг къыравгъа толуп къала. Бетинг, башынг, айрокъда бармакъларынг сувукъгъа гёгерип, буз гесеклердей бола. Ел ёгъу уллу яхшылыкъ. О да болгъан буса чы орамгъа чыкыгъан-чыкыгъан бузлажакъ эди. Урарили йырчы да айтгъанлай: шу зулматда къыргъа чыкыгъанча, уйде олтуруп, къувут этген де къолай. Буз япгъан денгизни тюсюндеги кёкде гюн балкып-бадырап гёрюнсе де, шавлаларында обгей ананы къаравунда чагъы да иссилик ёкъ. Къоргъашындай авур гёрюнеген гесек булутлар кёкден ерге ойлу гёзлери булан къарайгъандай. Булутлар шо даражада акъ чы, гъатта шагъарны къар тюгюл, гюн шавлалар япгъандай. Шагъарны ичи ярыкъ явгъандай шавлалы гёрюнсе де, къалкъылардагъы, тротуарлардагъы, тереклени бутакъларындагъы, бавдагъы скамейкалардагъы – шавла тюгюл, гюнге лансыллайгъан къар. Гюллер учун гранитден этилген уллу чашкаланы ичи къаргъа толгъан. Чашканы къызыл

ташы уьстюн кырав япгъангъа чал тюсге айлангъан йимик. Бир заман эркин Кавказны къар башлы, эгев ташлы тавларын макътагъан шаирни инбашларында ва алгъа ийилген башында къар гёрюне. Гъали шо шаир макътагъан эркин Кавказны бир уланы гъакъдагъы повестге тынглагъыз.

Биз оьзюню гъакъында айтма сюеген тавлу, бугюнгю сувукъ чакъгъа кыйышмайгъан гийими де булан, гъона Тверск бульварда бизин алдыбызда токътагъан. Башында – къой териден этилген ала-къула гюкюрюк папах. Уьстюнде де хырданына ерли тюймеленген мамукъ курткасы, сонг да къол булан согъулгъан сукнодан этилген къапталы бар. Шалбарыны балакълары тюрлю-тюрлю йиплерден этилген лезги чораплагъа сугъулгъан. Аягъында – туфлилене яда этиклени орнунда – тав сокъмакълардан юрюп уьйренген тав адамдан къайры гиши гийип юрюп болмажакъ, тюплеринде антгъа бир тиши де кълалмагъан калошлар бар. Оьтеген, барагъанланы тергевюн тартагъан, бирлерини «шу тегин адам тюгюл» деп юрегинде шеклик тувулмакъгъа себеп ону не аягъындагъы калошлар, не де башындагъы ала бёрк тюгюл – ону уьстюндеги хынжалсыз-белбавсуз, сонг да оьзюне уллу болагъан къаптал эди.

Биз гёреген тавлуну уьстюне-боюна къарагъан адамны бу шагъарда охуйгъан студентдир деп бир де эсине гелмежек. Неге тюгюл де, ону гёрюнюшю студентден эсе доммайгъа бек ошашлы. Ону Пушкинни атындагъы майдангъа чыкъмакълыгъы да почтагъа кагъызлар ташламакъ муратда.

Кагъызланы бири – анасына, экинчиси – тетрадь кагъызлагъа язылгъан янгы шиърулар, о – Магъачкъалада бу уланны ана тилинде чыгъагъан газетни редакциясына... Конвертде шиърулардан къайры газетни редактору Ибрагъимге язылгъан кагъыз да бар. Ибрагъим, билемисиз, нечик адамдыр? Багъасы ёкъ. Яхшы дегенде – юрегинге сингип къала. Дагъыстанны шаирлерини кёплери ону къанатыны тубюнде исинген. Муна бирдагъы бири де огъар шиъруларын йибере. Ондан кёмек къаравуллай. Озокъда, чакъны сувугъундан болма герек, бети гёгерип тура. Къоллары сувукъдан юлкъунгъан тавукъну терисидей бюртюк-бюртюк. Гёзлери бузавну гёзлери чагъы бар десек, ялгъан болмас. Яякълары да бюйреклер йимик. Бурну пантюк. Мыйыкълары артист Радж Къапурнукиден айырып алып болмажакъсан. Сакъалы еринде артист Лановойнуки – оьзю.

Акъ халатлы, кызыл англи бир кызы эскимо сатагъан киоскдан къарагъанда, ол къарны кыжыллата туруп, тротуаргъа онгарылды. Чыгъып тюзевлю йигирма абат да этмегендир, ерни тубюнден чыкъгъандай, алдына милиция улан чыгъып кълды. Ол чес берип:

– Ёлдаш, бери гелчигиз? – деп, ону уьстюне чакъырды. Институтну исси общежитиясына тез етишмекни ойлашып, милиция уланны сёзлерин ярты-юрту эшитип, сонг эс табып:

– Сиз мени айтамысыз? – деп сорады.

– Айтаман!.. Къайда, документлерингни бер чи!

– Дагъы да?..

– Дагъы да деп, сен не айтма сюесен?

– Я, бир керен тергесе таман тюгюлмю? Тюнегюн тергеген эдигиз чи!

– Тюнегюн ким тергегенни мен билмеймен. Бугюн шу районда мен биринчилей дежурстводаман.

Милиционер дежурствогъа биринчилей чыкыгъанлыкъ, тергевлю къарагъан адамгъа, ону оъзюн тутагъанындан, сёйлевюнден де билинип тура эди. Милиционерни боюна, бет гелишине, мазаллылыгъына къарагъанда бу да, тавлу улан да эки эгиздей бир-бирине ошайгъанлыкъ гёрюне эди. Янгъз бир башгъалыгъы: – тавлу яшны устынде юкыгъа плащ, милиционерни устынде буса – къайышлар чаталгъан кысыгъа акъ тюсю тон, башында кюулакълы папах, кюолунда кюолгъаплар, аягъында да валенкалар эди. Милиционер яш, тавлу уландай сувукъдан, озокъда, къартылламай эди. Милиционер айланадагъы халкыгъа:

– Мунда жыйылма зат ёкъ. Барыгъыз, бар! – деп олардан тозулмакыны талап этип айланды.

– Гёрген-гёрген милиционер магъа багъардай мен не этген экенмен, – деп тавлу улан киселеринден паспортун излеп айланды.

– Гы, бери бер документингни, – деп, милиционер халкыны кююп, тавлу улангъа бакъды.

– Я, масана...

– Бу гертиден де сени паспортунгму? Яда...

– Тюгюл, мени мен экенимни мен тюгюл, паспортум гертилей... – деп о, юрт ерде тунукъ чыгъарылгъан сураты милиционерни юрегинде шеклик тувдурардан тартынып, сёзюн кысыгъартып кюйдю.

– О хабарланы кюй! Къайдан гелгенингни айт?

– Паспортда язылып тура чы.

– Турагъанны мен де гёремен. Авзунг булан айтгъанны да сюемен.

– Дагъыстандан гелгенмен.

– Иностранецмисен? – деп сорамакъда милиционер бираз янгылышлыкъ этгенни, тавлу уланны бетине къарагъандокъ билди.

– Не эте, иностранецлеге гъали совет паспортлар береми? – деп соравну тик бермек булан, тавлу улан милиционерден тез заманы ичинде айрылып болмажагъын анлады. Милиционер бир о, бир де бу аягъын ерге кыагып кюоллары бир-бирине ишыгъан сонг:

– Гелген ерингни конкретно айт, – деп папахын бирден-бир басып гийди.

– Дагъыстанда Дахадаевский деген район бар. Дербентден юз алтмыш беш чакъырым арекде. Дербентни, айтмасам да эшитгенсиздир? Бырынгы шагъар. Оъз заманында онда Пётр Первый де болгъан.

– Миллетинг?

– Даргили.

– Биринчилей эшитемен, – деди милиционер.

Милиционер соравлар булан байланып, оъзлени кюуршап алгъан халкыны эслеме де эслемей къалды.

– Мунда тамаша болма зат ёкъ. Тверск бульварда милиционер биринчилей токътатгъан даргилерден мен, балики, башлапгысымандыр дагъы.

– Москвагъа негер гелгенсен?

– Эсигизге гелмесин, мен мунда самурсакъ яда нар сатма гелген деп. Тюгюл, ёлдаш милиционер! Мен мунда охуйман.

– Сёз якъдан сени алдынга адам чыкымас, улан!

Дагъы ёкъ эсе де, ёлдаш милиционер. Эгер биз шу сувукъда мунда токътамай, башгъа ерде болгъан бусакъ, мен сизге Дагъыстанны, бизин

ата-бабаларыбызны гъакъында кѣп затлар айтар эдим. Билемисен, бизин ата-бабаларыбыз герти эркеклер болгъан. Сени нечик эсинге геле, шолай эркеклерден къалгъан улан осал ишни этерми? «Осаллыкъ» дегенде, бу ерде бир затны эсгермесе тюз болмас... Мен гиччиде хоншуланы бахчасындан къызыл чита урлагъанны, сонг да бавгъа тюзгеним саялы къайсы къаравул башымдагъы бѣркюмню алгъанны айтма боламан, тек шо вакъти, тюзю, мен комсомолгъа гирмеген вакътим чи дюр эди.

Айтылгъан чакъы затны милиционер бир къулагъындан гийирип, биревюсюнден чыгъара туруп:

– Ёлдашлар, тайгыгыз, тай! – деп халкъны къувалай туруп:

– Магъа сени къайда охуйгъанынг тарыкъ, – деп къайтып дагъы да дарги улангъа бакъды.

– Горькийни атындагъы Адабият институтда охуйман. Адреси – «Тверск бульвар, номери де – йигирма беш. Мени булан кимлер охуйгъанны да айтаймы? Роберт Рождественский. Тезде газетде шиърулары да чыкъды. Охудугъузму?

– Вуллагъ охумадым.

– Гъабас охумагъансыз. Бек яхшы шиърулар эди. Тюзю, шиърулары яхшыны озюне айтып чы битмегенмен... Сонг да мени булан. Наташа Дурова да охуй.

– Шо циркде къыр гъайванланы уйретеген?

– Тап озю. Наташа да, мен де аудиторияда бир столда олтурабыз. Билме суйсенг мени булан дагъы да Кахибли Муса да охуй. Эшитмегенмисен? Бир яхшы улан тюзюмю? Бир керен чи мен авруп ятгъанда, Корея посольстваны секретарыны къатыны, сав курсну атындан магъа Фергана къолда озген уллу пастан гелтирген эди. Лап да яхшы ювугъумну унутма аз зат къалдым, о – Вася, Василий Шкаев. Муну чу таныйсыздыр хари?

– Кимни дейсен?..

– Мен чи Шкаев Васяны айтагъан вакътим эди. Биз бирче Переделкинде...

– Ёкъ, танымайман!

– Балики, Бурятиядан гелген Дамдинов Коляны таныйсыздыр?

– Я, уллу Интернационал буса ярай, онда!

– Озокъда. Биринден бири къуванып яшай. Гъы, гъали озюнг ойлашып къара чы, шолай яхшы уланланы ювугъу мени гъакъымда биревню сама юрегине чийсынлыкъ гелме гъакъы бармы?

– Сиз онда не этесиз?

– Охуйбуз, язабыз.

– Сен де язамысан?

– Язаман.

– Не зат...

– Багъышлагъыз, не язагъанны мен сизге айтма болмайман.

– Не эте – ярамаймы? – деди милиционер, иржая туруп. Сейлеме амыракъ дарги улан ону хошуна гелсе де, шулай сувукъда ону токътатгъан саялы озю озюнден уяла эди.

– Ярамай чы мунда башгъа зат ёкъ, тек биринчилей – о кѣп заманны алажакъ, экинчилей, мен язгъан затны сиз охумай къояжакъсыз, учюнчюлей де, сизге айтгъан сонг язма озюмю де иштагълыгъым болмажакъ.

– Буса, не деп айтайым сагъа, яз, яз, мен де устыюнлюклер ёрайман. Тек мен сагъа бир зат айтайым: опурагъынг не буса да гъалиги вакътиге чи кыйышмай.

– Не этежексен, къазан тапмай кюрзени чайникде этеген кююбюз бола. Баягъы, студент яшав.

– Сакъ бол, сувукъ тийдирип къоясан, – деп, милиционер халатны къумачын тергеген сонг: – Плащынгни чечип юрю, къарагъанда адамны юрегинде бир инамсызлыкъ тувдуруп йибере, эливаш, – деди.

– Анабыз ону талкучкадан гелтиргенде, мени де лап сиз ойлашагъан кюйде эсима гелген эди. «Макътай» десенг бир макътамаймы эди. «Обзюнгну размеринг, ошай десенг, инсан сёз тапмасдай»... Гъасили, негер башынгни аврутайым, шо плащ янгыз магъа ат урулуп этилген йимик эди. Мен буса, магъа олайы тюгюл, бир аз багъалысы ошайгъанны бек яхшы биле эдим. Кююм болгъандокъ, сиз айтгъан кюйде этме къарарман.

– Магъыз! – деп, милиционер огъар паспортну узатып, о да алып къолтукъ кисесине салма айланагъанда, милиционер бирден уланны обзюне багъып тартып, эки де къулагъын ишып йиберди. – Ушыютюп къойма аз къалдынг, папахынгни ичине сама сал.

Милиционерден булай яхшылыкъны къаравулламагъан улан, тартып йибергенде, равновесиясын тас этип, артында токътагъан къызъяшны яман кюйде аягъын басды. Адагъанлыкъдан, артына бурлугъуп, обзюнден гечмекни тилеп битгенче, ону къулагъына:

– Ила, туме виддех! – деген сёзлер чалынды.

Озокъда, бу улан ахыр да обзюнден гечмекни тилеп, къыз да, гечме суюсе де, бутуну авуртгъанындан бирден-бир ачувланып, сонг алдына къарагъан кюйде гетип къалмакъ булан иш битер эди, эгер де шо сёзлени къыз таза къубачи диалектде, бу уланны юртлулары сёйлейген тилде айтмагъан эди буса. Къыз улангъа – я аллагъ сени бутларынг сынсын! – деген эди.

Да! Тюрлю-тюрлю тиллерде сёйлейген халкъны зор океанында Убарс (уланны аты шулай эди) ана тилинде сёйлейген къызгъа ёлукъмакъ – гъайран тамаша тюгюлмю?!

Убарс къолундан бир иш де гелмей эре тургъан кюйде къалды. Башына нече тюрлю ой гелди. Бир-бир агъюлерде айтылагъандай, къубачилер – бир ерлерден гелген тухум, хоншу миллетлер айтагъан кюйде, Европадан гелген халкълар дегени, балики, гертидир. Тавлу улан халкъны ичинден чыгъып, Пушкинни атындагъы майдангъа онгарылгъан милиционерни, сюек сызлатагъан сувукъ чакъны, язма герек конспектлерин, гъасили – айланадагъы бар затны унутду. Къызны сёзлери ону къулакъларына тавлардагъы тавушдай чалына эди. Эки йылны узагъына ол ана тилин нечик сагъынгъаны сёз булан суратлар даражада тюгюл. Ону ана тилини авазлары юрекни тез есир этеген ажив йырны тавушу йимик эди.

Тавлу уланны юрегин тамаша гъасиретлик еледи. Ол къызны гёзден къутгъармай, бир себеpler табып, ону булан хабарлама ва не этип де таныш болма юрегине тутду.

2.

Тавларда йырчыланы, йыравланы заманы гетди демеge ярай. Тавлулар аз заманны ичинде охума-язма уйрендилер. Урарили йырчы да айтгъанлай,

кысыгъа болжалны ичинде тав халкъгъа охуп-язып болмайгъанлыкъны уьч керен алдын алма тюшдю. Айтагъаным, тав халкъ учун башлап арап алфавит, сонг латин алфавит, сонг орус алфавит арагъа чыкъды. Охув тавларда кеп затны алышдырды. Алда почну орнунда бар зат чавучдан таба этиле эди буса, гъали гиччинева кагъыз булан бажарылып къалагъаны, сонг да бетге-бет айтма тартынагъан затны, гъали кагъыз булан нечик тынч айтылагъанлыкъ, тав халкъны тамашагъа къалдыра. Тамаша тююлюму, гъалиги къавжагъан къартлар, башы бордай акъ болгъан къатынлар алда бир-бирине бакъгъан терен гыслени нечик англата болгъан? Шо замангъы адатлагъа гере кызы-улан бир-бирине уьч абатдан ювукъгъа гелме ярамай болгъан чы. Бара-бара эки сюйгенни арасында кагъыз байлавлукъ юрюлеген де болгъан. Ахшам вакъти очаргъа чыгып хабаргъа тынглайгъанны орнунда тавлу печни алдында да олтуруп, гезлерин бир тюрюлю гярпланы уьстюнден юрюте. О нечик бола: уьйню ичинде янгыз олтуруп, дюньядагъы бар затны унутуп охуйсан, айтагъаным – бир иржаясан, бир йылайсан, бир де авлия адамдай кычырып куйлейсен. Бу уллу тамашалыкъ тююлюму!

Кагъызны ойлашып чыгъаргъан адам дюньяда минг яшасын буса, сейлеме бажарагъан, шо оювланы чыгъаргъан адам, ахыратны гермесин, бир де оьлмесин!

Тамаша тююлюму, тюзевлю охума-язма уьйренип де битгенче, дагъыстанлыланы уьчден бири акъ кагъызгъа биринчилай шырулар язма башлагъан. Язгъан чакъы халкъ, озокъда, бары да печать учун язмагъанлар. Кеплери хоншуларына охуп: «Гы, нечикдир? – деп сорамакъ муратда язгъанлар.

– Тюзю, о йырланы Батырай, не де Мунги Агъмат язмагъан, тек сезлери бусагъатда да чалына. Буса да ким язгъан экен оланы? – деген хоншумну сорауна, йырны автору озюн айтма уялып:

– Бир яш шаир язгъан, – деген эди.

Уруп дав башланды, халкъны йыбавдан-харсдан къулагъы тайды. Топ тавушгъа бешюкдей чайкъалагъан дюнья, тав уланланы яшавун бютюнлей алышдырды. Алышынса-алышынсын, халкъны арасындагъы дослукъ ва Ватангъа сююв юз къабатлап артса тююлю, кемиме чи кемимеди. Бир керен фронтдан бутсуз къайтгъан уркарахлыгъа:

– Давдан сен не алып гелдинг? – деп сорагъанда:

– Яшавгъа гасиретлик! – деп жавап берген.

Сираги тавларда, Уркарах – район центри, «Эгер сен ва мен болсакъ бир тавларда, я Ахтиге, я Уркарахгъа бармай къоймас эдинг сен... Сюер эдинг айны толкъунларда юзеген, мююзлери булан буса таш ярланы сюзеген», – деп язгъан, озю бир-нече керен болгъан Уркарахны гъакъында Николай Тихонов. Дав башлангъанча мунда орта школа ачылгъан эди, тек онунчуну битеген ерде, уьч кызыдан къайрысы гьнгюллю куйде фронтгъа гетип къалдылар. Охугъан чакъы йылланы ичинде уьч де кызыгъа кеп четимликлерден оьтме тюшдю. Урарили йырчы да айтгъанлай, илмуну етти де денгизине етгинче, кызылагъа адам гетермесдей айыпланы гетерип охума тюшдю. Онунчу клас давгъа гетген сонг, уьч де кызы эрге барып, эрлерин фронтгъа да узатдылар. Онунчу класны хыйлылары давдан къайтмады. Оланы кеплери яшавну югенлерин тюзевлю тутуп да битмеген эди.

Давгъа гетип къайтмай къалгъан онунчу класны орнунда, давдан сонг башгъа онунчу клас охувун узата. Шо класда охуйгъан гъали уьч ювукъ бар, уьчевю де гъеч биревден яшырмай, ана тилинде шиърулар да яза. Бет келпети, хасиятлары башгъа йимик, оланы къысметлары да башгъа-башгъа эди. Бириси сабанчыны уланы Дибгаша юртлу Сулеймен. Ол атасыны къолуну аялары гъакъда яза туруп булай деген: «Аялары ачылгъан, оьртен отлар чачылгъан». Экинчиси – туварчыны уланы, атасы дав йылларда партизан отрядны комиссары болгъан, уркарахлы Абдул-Гъамит. Ол шиъруларында янгы яшавну танг шавласында йыртыллайгъан шёшгени, сонг да аргъумакъ атда къарангыдан ярыкъгъа талпынагъан атлыны гъакъында йырлай болгъан. Уьчюнчюсю – Тверск бульварда биз оьзюне ёлукъгъан, Сабурну уланы Убарс. Убарс Зулкъарнай пачаны вакътисинден берли оьзюню алтын савут усталары булан белгили болгъан Къубачи юртда тувгъан. Аталардан къалгъан адатгъа гёре, атасы Убарсны етти йыллыкъ чагъындан уруп алтын уста касбугъа уйретме башлай, тек Сабургъа негетине етишме насип болмай. Дав башлангъанда, ол бир намартны къолундан оьлген. Убарс да: анасы, иниси ва гиччи къызардашлары булан, Кубачиден он эки чакъырым арекде ерлешген Уркарах юртгъа гёчелер.

Уьч де ювукъ, уьчевю де шаирлер де дюр. Бир йимик уьчевюню де аталары ёкъ. Етимликде булар гёрген къыйынлыкъланы уьлешип йиберген буса, оьзге вакътидеги бир отуз яшгъа чы етишежек эди. Къыйынлы яшав, шо йылланы къагърулу гюнлери, ким биле, уьч де ювукъну шаир болмакълыгъына да къыйынлы яшав себепчи болгъандыр. Уьч де шаирни къыйынлы гюнлеринде ой берген бир адамы бар буса, шо да – къайпанывну билмейген уралили йырчы.

Башлапгъы шиърусун Сулеймен бёз гёлегини уьстюнден тюрю-тюрюлю тюслердеги галстуклар такъмакъ булан белгиледи. Районну ичинде шо заман Сулеймен биринчи галстук байлагъан адам эди. Озокъда, Сулейменни галстугу, Убарс Москвада охуйгъан вакътиде институтну бир вечеринде Евгений Евтушенкогъа ошайман деп, Кирилл Ковальджи байлагъан галстукдай ачыкъ тюсдегиси тюгюл эди. Юртлулары Сулейменге къарап: «Бойнуна бу хамутну илмесе неден къуру къала экен», – деп ойлаша эдилер. Ябушма тюшсе чи гъазир сыйыртмакъ. Уркарахлылар тарбия не зат экенни билген халкъ тюгюл. Оланы яшлары да къуру ябушувгъа белсенип къалгъан. Очар ташланы бош къоймайгъан юртлу къартлар кёбюсю гезиклерде: «Ябушуп гюч сынамайлы яшагъан яшавну не татыву бар. Гъы, уланлар, чыкъчыгъыз ортагъа!» – деп буйрукълар бериле болгъан. Къатынлар жагъыл уланлагъа ачувлангъандай: «Яшлар тюгюл – йыртгъыч гъайванлар. Бир-биревню авзун-бурнун къанатывда не леззет тапгъансыз? – деп оьзлени эрлерине къарсалагъанда, олар да: «Ябушуп болмайгъан эркекден эркек боламы?» – деп жавап къайтаргъанлар.

Тав халкъ авлет тарбиялавну маънасын шо оьрде эсгерилген даражада англай болгъан.

Бир буту сынтыкълайгъан Сулеймен ябушувну гёзю булан гёрме суймей эди. Ябушагъанланы айырма чы къайдагъы затдыр. Оьмюрюню ичинде о бир керен де ябушмагъан десек бир де ялгъан болмас.

Сабурну уланы Убарс, алтын устаны касбусун макътап биринчи шиърусун язгъанда, ол узун чачлар, сонг да бакенбардлар къойма токъташа. Уркарахлылар Убарсны гёргенде:

– Бир сав яш гёрюне эди алда, гъали къара о оъзюне салгъан гъалгъа, – дедилер.

– Бугленли эчгисине салгъан гъалны гелтирмегенми о башына.

– Гъей, улан, муна сагъа бир манат, бар башынгны адамлагъа ошат, – деди артда да юртлулардан бирев. Убарсны бу даражасына къарап урарили йырчы да:

– Яшым, бу чачлар, самайлар сагъа не тарыкъдыр? Тыш уълкели адамлагъа ошама къарагъанча, ана тавларынгны уланы болсанг яхшы тюгюлюмю? Эгер сени суйгенни, сагъа абур этгенни суюе бусанг – бар затдан алдын башлап оъзюнг-оъзюнгню тас этме... – деп, маслагъатлыкъ этген сонг, Убарс къартлагъа къаршы турмай, башын-чачын юлютдю.

Тек уркарахлы Абдулгъамит адабиятдагъы биринчи абатларын белгилейгенде, ол ёлдашларыны барындан да озду. Биринчи шиърусун язып битгендокъ, ол къурдашларын ички ичме чакъырды.

Ол «Старканы» къайдан тапгъанны аллагъ оъзю билсин дагъы. Дав башлангъанча тав халкъны чагъырдан къайры затгъа гъаваслыгъы ёкъ эди.

Артдагъы йылларда бир-биревлер шо бакъа туюлю агъувдан татыв тапгъан. Бир де башгъа туюлюлер ичилмеген йылланы ачувун алагъандан.

Анасы гёреден къоркъуп, Абдулгъамит ювукъларын да алып, бавда юрт Советни уюню алдында, ичме токъташды. Бу ахшам вакъти эди. Бавда тешелип оьсген къалын от, терекни бутакъларында тюрлю-тюрлю авазлар этеген къушлар. Абдулгъамит Сулейменге де, сют шорпасы бар тотуя къазанны, сонг да устыюне повидло сюртюлген экмек гесеклени гёрсетди. Гъаракъыдан сонг татли зат туюлю – аччы хыяр, помидор ашама герекни олар, озокъда, къайдан билсин. Айтгъан учун хыяр да къайдан табарсан, айрокъда, Уркарахда. Онда чы бахча емишлерден янгыз акъ чита болса туюлю дагъысы ёкъ.

– Шаирлер ичме герек! – деп, буварып сёйледи Абдулгъамит.

Шаирлер ичме герек гъакъда, Абдулгъамит къайдан эшитгенни билме къыйын, неге туюлю де, шо вакътилерде олар Омар Хаямны гъакъында эшитме де эшитмеген эдилер.

– Сени неге олай эсинге геле? – деп тамаша болду Сулеймен.

– Неге туюлю ичгиде шаирликни оту бар.

– Не эте, сен алда ичгенмисен?

– Татывун да билмегенмен...

– Нечик эсинге геле, водка татлимикен? – деди Убарс, къолларын бир-бирине ишый туруп.

– Муна гъали билербиз ону чу..., – деп Абдулгъамит башлап оъзюне тёгюп, гётерип къартыкъны туюлюне чыкъгъанча ичди...

Вайя, ичмеге бир яман туюлюмюдю огъар! Ичип битгендокъ бетин бир бюрюшдюрмедими, арты булан силегейлерин туюлюреген ит йимик силкинип, сонг гёзюнг гёрсюн ол тотуя къазандан шорпа ашайгъан куюню.

– Не болду? Бир де башгъа болмадынг бишмеген гёганны ашагъандан? Не эте аччымы? – деди Убарс.

– Аччы, – дегенде, – яллата! У... уу... у... у!

– Не эте муну ув йимик этип? Аччы затны ким ичежек башгъа?

– Дюньяда бар зат татли болма кую ёкъ чу...

– Тюзю, яшавну татлисиден эсе, аччысы кёп! – деп Сулеймен ичди де къойду. Ол бетин чи нечик де, эринлерин де бюрюшдюрмеди. Ёлдашлары,

озокъда, ол гиччиден татыв билмейгенликге шекленмеди, Сулеймен базыкъ эринлерин ялагъан сонг, ювукъларына къарап: «Кюйге къарагъанда, яман затгъа ошамай, ёлдашлар! – деди. Гёзлерине ерли тёгюлген чачлары оьрге гётерилгендей болуп, гёзлерине де ярыкъ гирип гетди.

Ийислеген сонг Убарс: – Ва, бу не аччы оьлетдир! Мен чи ичмеймен! – деди.

– Ичмеймен деген не хабардыр? Не эте, бирев – онав учун, онав – бирев учун! – деген бизин дыгъарыбызны унутгъанмысан?

– Хабарны къой! Гётер!..

Не этежексен, Убарсгъа да ичме тюшдю. Бир де башгъа тюгюл эди, къурсагъына яллап турагъан нап тёгюлегенден. Сонг къаркъарасы ачыла, якълары къызара башлады. Артындан бирдагъы бирер стаканланы тайышдыргъанда чы, бир-биревге юреклери дырбайып-дырбайып, сёйлевню гёзюнг гёрсюн. Бир де башгъа тюгюл – ер юзюнде уьч де уландан къайры дагъы эркек гиши ёкъдан. Шишаны бютюнлей бошатгъанда чы, сёйлей туруп, бир-бирини кемчиликлерин, осал ишлерин эсгерип тюгюл иш гёрюлмеди.

О – айт, бу – айт; ахыр да арты эришивге айланды. Гъасили, бир яндан къайнар къанлы уркарлхлы тербенди, бирдагъы яндан – оьзю-оьзюнкёп сюеген къубачили... Сувукъ къанлы дигбашинлиге, озокъда, буланы токътатма къыйын эди. Тамагъын бувуп къойма турагъан галстукну Сулеймен заманында чечмеген эди буса, билмеймен, бу къалмагъарны арты нечик битер эди. Ябушмадылар, неге тюгюл де, олар башгъалардай ичген сонг эришеген, урушагъан кюйде эришип уьйренмегенлер. Билемисиз, тавлар элини эришегенде къолланагъан сёзлери бек авур, айтса, оьлгюнче адамны эсинден таяжакъ сёзлер тюгюл. Муна, эришив шу даражагъа етмегенге уьч ювукъну арасында да тартышыв болмады.

Шу вакъти уьч де ювукъну аналары, яшлары уьйге къайтмай геч къалгъангъа ичи бушуп чыкъдылар. Уьстевюне орунундан урарили йырчыны да тургъузмадымы? Яшланы олар, янгыз да, тангъа таба тапдылар. Уьч де ювукъ бир-бирин къучакълагъан кюйде гёк отда ятгъанлар, къырыйында бошалгъан гъаракъы шиша ва тотуя къазан ташлангъан эди. Урарили йырчы шишаны башын ийислей туруп:

– Къара да, мени де чакъырмай, сав шишаны оьзлер ичип къойгъанлар, – деп, бир затдан магърюм къалгъандай сёйледиди.

– Булар чы бир-бирине ябушуп къалгъандай. Гъуя, къаравун, бир зат сама болуп къалмагъанмы булагъа? – деп, уьч де ана ичинден дуалар охуп, ичи бушуп айландылар.

– Айтылгъан сонг, айтылагъан сёз болсун. Урарили йырчыны бир затны айтгъанча, эсгерилген сёзлени биринчилей къоллап, сонг сёйлейген хасияты бар эди. – Не болсун булагъа, бир зат да болмажакъ. Эртен айыгъар, баягъы, уьйге къайтар.

Бу ишден сонг уьч де ювукъ бирев-биревню бетине къарама уялагъан болгъан эдилер. Уялмай да нечик бола, шо затны сав юрт билди чи. Арадан заман гетди, заман булан шу зат да унутулуп къалды. Уьч де ювукъ школаны битдирди. Биринчи выпуск экенге оланы суратлары «Доска почётагъа» салынды, сайки, гележек наслугъа: «Гъона, сизден алда битгенлер, олардан уьлгю алыгъыз», – деме бажарылагъан кюйде.

Школадан сонг уьч де ювукьну ёллары ёммакьда йимик уьчге айрылды. Дигбашили Сулеймен оз халкьын ва озген элини ана топурагьын бек сюегенге гёре, редакциягьа ишге тюшдю. Башлап – корректор, сонг газетни хас мухбири... Аз да гетмей партиягьа гирип, Сираги тавларында лап да яш коммунистлерден бириси болду. Бираздан ону редакторну заместители, артда редактор этип белгиледилер. Гюнагьсыз айыпланган адамгьа кьуллукь этегенге, гишини яхшысына-яманына табулагьангьа, гьар заман «не этейим» деп турагьан хасиятлары баргьа халкь Сулейменге бек абур эте эди. Сулеймен редактор болгьандан уруп, халкь газетге де абур этеген, ону сюеген болдулар. Газетни бетлеринде тавлар элини гьар не адамын да гьалеклендиреген шиърулар, гиччирек хабарлар, соравлагьа жаваплар, макьалалар чыгьа башлады. Буланы кёплерин Сулеймен оз кьолу булан язады. Ону шиъруларын республикада бир сама охумагьан адам болмагьандыр. Йырлары десенг радиодан бериле. Йырларын белгили артистлер тюгюл йырламай, айтагьаным, цудахарлы янгырыкь тавушулу Аминаны йимиклер...

Районну гьакимлери Сулейменни гьакьында: «Биз тарбиялагьан, биз охутгьан» – дей болады. Заман гете туруп, Сулейменни яхшы бажарагьанлыгьындан, халкьны арасында абуру артагьанлыкьдан кьоркьуп, ондан кьутулмакь учун себеплер изленме башланды. Неге тюгюл де, бажарывлу улан бара-бара бир начальникни ерине оьрленип, о да тишлерин сынардай кьыса туруп, о гьар ерин берме тюшежек эди чи.

Абдулгьакимни яшав ёлу нечик болду десегиз – ол башлап учитель болуп, сонг районда школалагьа инспектор болуп, артда обком комсомолгьа сайланып, шиъру язагьан кююн де ташлап кьойгьан. «Поэзияны сизге кьояман», – дей бола эди ол Сулейменге де, Убарсгьа да.

Убарс анасы, кьызардашлары булан Магьачкьалагьа гёчдю. Шагьарда Убарсны Магьамманы уланы Ибрагьим кьанатыны тюбюне алып, редакциягьа ишге салды. Озокьда, уланы ишлеп акьча гелтирежекге анасы сююнюп, аягьы ер тутмай эди, тек ананы сююнюво узакьгьа бармады. Убарс Москвагьа охума гетди. Ана да, баягьы, уланын ёлгьа да салып, тюпде кьалгьан яшланы гьайын этме гиришди. Ол кьумач тигеген фабрикге ишге тюшюп, уйге кьайтгьанда, баягьы, чорап согьув касбуну кьайтара башлама тюшдю.

3.

Терекли явлукьлу, бухари ягьалы пальтосу булангьы исбайы кьызны Убарс кьайда барса да артындан айрылмай, гьызарлай башлады. Жагьилни башына тюрлю-тюрлю ерсиз ойлар геле. Улан кьызны артындан Горький орамдан Маяковскийни атындагьы майдангьа багьып бара. Кьыз «Гастрономгьа» гиргенде Убарс ону бет келпетине яхшы тергев берди. Кьызны узунсув гелген бети, гьаран билинеген тонкьусу булангьы бурну, гиччи эринлери, герилип ачылгьан кирпичлерини арасындан кьарайгьан уллу кьара гёзлери Убарсны бирден-бир хошун гелтирди. Муну кьырыыйында кьурдаш кьызы да бар. Кьурдаш кьызы, яшавдан тоймайгьанлыкь кьайнап турагьан, генгсув гелген бетини акьлыгьы булан, Кьыбладан гелген кьызны юзюне гёлентки салагьанда йимик эди. Убарс табанын таптап дегенлейин юрюйгенни биринчилей эслеп, кьурдаш кьызы:

– Бу яш бизге илинген, – деп, кьурдашына тирсегин тюртдю.

– Ким? – деп, къара гёзлю къыз бирден артына бурлукъгъанда, къараву тувра Убарсгъа къаршы гелди. Гъалекленмекден Убарс дагъы абат сама алма болмады. Юрегин буса «мен янгылып сама къалмадыммы» деген ой кыйнай эди.

– Ким болагъандыр – сени аягъынгны таптагъан улан. Къара гёлемине, кюлкюм геле.

– Бир авлияны бири авлиядыр, – деди тавлу къыз.

– Озью чю Кавказдан гелгенге ошай.

– Не эте, башына етишмейгенлер Кавказда болмаймы? Агъамият бермесене, юрю чю! – деп тавлу къыз къурдашын алгъасатды.

Сёз оьзюню гъакъында юрюлгенни Убарс англап, оланы гёзюне илинмейим деп, бираз артда къалып, тек халкъны арасында оланы тас этмеген кюйде, юрюме башлады. Къырында къуру кюлеп турагъан сари чачлы къурдаш кызы баргъа, Убарс олар булан хабарлап, оьзюню шекленивюн тергеме болмады. Метрону алдында къурдаш кызылар айрылдылар. Къубачили кызы метрогъа тюшдю, биревюсю буса тюпге Садовый орамгъа онгарылды. Метрода кызы минген вагонгъа Убарс гъаран-гъаран кысыдырылып минди, тек халкъны арасында кызыгъа сёйлеме дагъы да базмады. «Эгер мен янгылыш бусам – ону хатири къалмакълыкъ бар. Уьстевюне халкъны арасында ягъыма бирни де япаса. Барындан да яхшысы – бир сёз де айтмай, гъызарлап, турагъан ерин билейим. Бугюн хабарлап болмасам, тангала чы нечик де...» деген ойлар Убарсны юрегине балгъам салды.

Къыз «Белорус» вокзалда тюшдю. Арты булан Убарс да. Эскалаторда кызы артына къарады, тек Убарс мазаллы къатынны артындан гёрюнмей эди. Къыз Гиччи Грузия орамгъа чыкъды. Бырынгы къайдада этилген уллу керпич уйлени подъездине бурулгъанда, абатын аста этип, артына къарады да, башын оьрге гётерген кюйде, не этегенни билмей турагъан яшгъа тикленип, таза орус тилде:

– Сен не сюесен менден? Артымдан гёлентки чакъы да тайышмасдай не этгенмен? – деди. Къызны тавушунда ябушма чакъырагъанда йимик къаттылыкъ бар эди. «Уьюнде тамлары да кёмек эте», – дегенлейин, кызыны кычырагъанына себеп, ол оьзю турагъан уйге ювукъ гелгенге болгъандыр.

Убарс не айтажакъны билмей, ари бурул, бери бурул этип айланды, тек бираздан оьзюн къолгъа алып:

– Улкад юссе, у айибтад йикмекут, чикаехви хаи биккул чехевагузивде, – деди.

Гъали тамаша болма гезик кызда эди. Ят шагъарда йыракъ юртуну тилинде: «Сени артындан менден гечмекни тилеме сююп гелген эдим, ярай буса сен менден багъышла, кызы», – деген сёзлени эшитгенде, бугъар тамаша болмай, негер тамаша болажакъсан. Гъайран болмакъдан кызыны къолундагъы сумкасы, ону-муну салгъан сеткасы тюшюп гетди.

Яш улан тюшген затланы жыягъанда, ердеги китапланы арасында «языкознаниеден» китаплар да бары гёзюне тийди. Булай болгъанда кызы Москвада охуй.

– Гетип къалма, сизин булан бираз хабарлама изну бер! – деди улан, кызыны сумкасын ва китапларын узата туруп.

Булай ёлугъувдан сонг, кюйге къарагъанда, кызы оьзю де сёзсюз гетип къалмажакъ эди.

– Орамда сувукъ, мунда гел! – деп кызы уланны подъездни ичине чакъырды. Убарсны бетине тикленип къарагъан сонг:

– У угбуганди? (Сен кубачилимисен?) – деп сорады.

Кызыны тавушу гюрюллеп агъагъан сувну тавушудай гёзел эди.

– Дюрмен, – деди Убарс озюнден ихтиарсыз, сююнмекни гючюнден.

Убарсны юрегинде шеклик тувдурагъан пикрулар болмагъандай ёкъ болду – ону алдында, гертиден де, къубачили кызы токътагъан эди.

Озьлер ёлукъгъан кюйню нече керен эсге алса, шончакъы олар ёлугъувгъа гъайран тамашалыкъ да эте эдилер. Эгер къубачили кызы Тверск бульвардан яв юрюмеген эди буса, дарги уланны милиционер яш токътатып, Убарс билмей кызыны аягъын таптамагъан эди буса, булар бир заманда да шу шагъарда ёлукъмажакъ эдилер чи.

– Магъа мунда Дагъыстандан бирев охуй, деп айтгъан эдилер, – деди Саида (кызыны аты шулай эди).

– Мен сени юртда бир де гёрмегенмен.

– Гёрме де кюй ёкъ эди...

– Неге?

– Неге тюгюл де, мен Тбилисиде тувуп, онда охугъанман, мени кърдаш-досум онда. Къубачиге буса кёп сийрек гелемен.

Даим ата юртумда мен озюм де яшамагъанман, олай болагъандыр... – деди Убарс.

– Сен къайда охуйсан?

– Адабият институтда. А сен?

– Аспирантурада, Волхонкадагъы, Тил Илмуланы Институтунда. Бу йыл тюшдюм.

Бу сёзлерден сонг Убарс озюн бираз онгайсыз гъис этди. Адабият институт булан макътанма айлангъан Убарсдан эсе бу кызы хыйлы алда болгъан экен. Яш вакътисинде Убарс авруп, бир йыл школагъа бармагъан. Охуп битгенде де эки йылын редакцияда йиберген. Бу кызы, кюйге къарагъанда, бир йылын да бошуна къутгъармагъан. Убарс студент экенге кызы ончакъы агъамият бермеди – неге тюгюл де Адабият институтда «студент» деген атдан къайры «шаир», «язывчу» деген атлар да бар чы. Озюню шеклигин яшырмай, Саида:

– Бу сен язывчусан да? – деп сорады.

Убарс не айтарны билмей, просто, инбашларын кысып кюйду. Сени гъакъынгда «бу язывчу, бу палан» деп ойлаша буса, бираз онгсуз тие, ондан къайры да, юртлу кызыгъа «мен паланман» деп айтмакъ арив болмас эди чи.

– Мунда, не эте, общежития бармы? – деп сорады Убарс, аркъасын исси батареялагъа исите туруп.

– Ёкъ. Просто адамлар яшайгъан уй, – деди Саида, улан яшны янында озюн нечик тутма герекни билмей.

– Сен де мунда яшаймысан?

– Яшайман.

– Ким булан? – деди Убарс озюнден ихтиарсыз.

Озьлер де билмей булар аста-аста рус тилге гёчдюлер. Бир-биревню аз-маз таныйгъан кызы-улан башлап русча сёйлеп, сонг ана тилине гёчеген кюйлер тавларда аз ёлукъмай. Булай болмакъгъа, балики, ана тил, тавлар уьлкесини къагърулу адатлары, адамланы хасиятлары булан тыгъыс байлангъанлыкъ

себеплидир. Айтагъаным, улан-кызы бетге-бет сөйлөмөк бир де ёлгъа йибериленген зат туюл. Шу саялы да, гыслерин береген сөзлер тилни ичинде озы ерин табып битмеген де йимик, ана тилинде кызыгъа гыслеринги англатма кьарасанг, кьулакьгъа онгуз чалына. Тавлар элини поэзиясында «сююв» – «дигай» деген сөзю башлап гысге гючлю, ачыкь юрекли Батырай йимик шаирлер эсерген. Табиатны бу янгылышы рус тилни кемеклиги булан тюзленип тура.

Убарсны хапарсыз соравуна кызы:

– Уланкьардашымны танышларында тураман. Бек илиякьлы адамлар, – деп жавап берди.

– Не адамлардыр, олар?

– Мени хозяинлерим – оруслар.

– Дагъы бирев де ёкьму?

– Бар! Уй кьуллукьчу кьатын, сонг Винтик де.

– Винтик? О да кимдир?

– Гьали чи, бир де башгъа болмадынг соравчудан, – деп, кызы Убарсны кьаныгьывлу хасиятына кюлкюсю гелип, иржайды. Иржайгъанда кызыны аву-зундагъы алтын тиши йыртыллап гетди. Кюйге кьарагъанда, алтын тиш салдырагъан бир замангъы модадан бу кызы да артда кьалмагъангъа ошай.

– О ким экенни билме сагъа негер тарыкьдыр?

– Багъышлап кьой. Бизин ёлугьувубузгъа тамаша болмакьдан не айтагъанымны да билмей кьалдым. Эки йылны узагъына юртунга бармай турма оюн масхарамы.

– Неге бармадынг дагъы?

– Ишлер арагъа гирип, – деп, Убарс бир затланы булгъап кьойду. «Акьча ёкьгъа бармадым», – деп янгы таныш болгъан кызыгъа Убарс айтып боламы эди дагъы. – Ону кьой чу, сонг о сени Винтигинг булангъы яшавунг нечикдир?

– Нечакьы да яхшы. Яман болма кюй де бармы, о чу алим.

– Алим деймисен?..

– Гьы... Айтагъаным, о бек гьакьыллы, адамгъа исси зат. Мен гелгенче кьору кьарап турар. Мен бергенни туюл эсе ашама да ашамас.

– Не эте, о авруйму?

– Аврумай! Авруйму аювну йимик туюкю зат.

– Туюкю зат? Убарсны кьашлары мангалайына чыгъып гетди.

– Дюр! О чу Сибирь яндан гелген.

– Бир зат да англамайман. Сен кимни гьакьында айтасан?

– Винтикни гьакьында, бизин шолай мишигибиз бар чы.

– Дюр сагъа?!

– Озокьда, дюр.

– Янгыз мишик! – деп Убарс шат иржайды.

– Негер кюлейсен? – деди кызы, билмейген болуп.

– Мен чи хари сююнмекден кюлеймен. Сибирь якьлы мишиклени гьатсыз сюемен, айрокьда, уллу туюкюсюн. «Мунда болмаса Тбилисиде чи Саиданы гёз салгъан адамы бардыр» деп ойлашып Убарс:

– Мунда йимик мишигигиз Тбилисиде де бардыр сизин? – деп сорайды.

– Бар, тек о кавказ тайпасы, тигр йимик талгьыр-талгьыр. Ачувлу десенг – Аллагь сакьласын.

– Сен мунда туруп огъар ким къарай Тбилисиде?
– Къызардашым, анам, уланкъардашым бар чы...
– Дагъы?
– Сонг эр...
– Кимни эри? Озью ушатагъан къызны озьонден къайры дагъы досу болгъанны суймейген тавлу уланны хасиятына булай гъалеклик къыйыша эди.
– Къызардашымны эри.
– Дагъы?
– Уланкъардашымны къатыны да...
– Битдими?
– Битди.

– Буса, мен тюзелип битдим да? Дюрмю экен? Шо милиционерге гъали ёлукъсам чы тутуп оьп-оьп этежек эдим. Авзуна от тиймеген бал тийсин ону. Бу сёзлени Убарс ичинден айтаман деп айтса да, билмей, Саида да эшитеген кюйде айтып къойду.

– Бу иште сени не аралыгъынг бар? Къарагъан адамны «Шу яш гъалигине бийип йибережек» деп эсине гележек. – Гъы, магъа гетме заман болду, – деди Саида, Убарсны иришгъат эте туруп. Айтма сёз билмей турагъан Убарсгъа къыз савболлашма къолун узатгъанда, Убарс эс табып:

– Да, да, мишигинг сен къайтмайлы ашамайгъанны унутуп да къалгъан эдим. Мени учун да ону аркъасын сыйпама унутма. Сонг да, билмейли бутунгну басгъангъа менден гечип къой, – деди.

– О чу гетген-битген зат.

– Инан, мен бек къыйналдым...

– Къыйналгъанынг билинип де тура, айрокъда, гъалиги кююнген.

– Я, олай тюгюл... гъали чи бек шатман.

– Къызны аягъын янчып къойма аз къалгъангъа?

– Тюгюл! Я сен... – Убарс не жавап берерни билмей эди.

– Яхшы буса! Савболлашайыкъ.

– Дагъы къачан ёлугъабыз?

– Билмеймен. Тангала чы ишим бар.

– Бирисигюн?

– Телефон сёйлерсен...

– Кёп савбол!

Убарс къызны телефонун язгъан сонг, олар айрылдылар: Саида канзилерден оьрлене башлады, Убарс да шо баягъы: алашаракъ, уьч этажлы Тверск бульвардагъы, бир заман ичинде Герцен тувгъан, арадан юз йыл оьтюп алдында пиво бакаллары да булан, папирос тютюнню ичинде Маяковский де, Есенин де ёлукъгъан институтгъа алгъасады. Гъали шо уьйлерде – Горькийни атындагъы адабият институт. Нечакъы школарда, институтларда охугъан учун да адам язвчу болмай, эгер адамны табиатдан пагъмусу болмаса. Пагъмуну оьсдюрге, яхшы учителлер, шаирлер хыйлы кёмек эте. Москвада да яшап, яш заманында къартыллай туруп китапларын тутагъан язвчулар, шаирлер булан бетге-бет ёлукъмакъ, хабарламакъ – бу адатдан тыш даражадагъы насип. Булай ерде тавлар элини адамына бир гъайран агъвалатланы бютюн дюньясы ачыла.

Москвада охуйгъан къубачили тавлу улан, сайки, Дагъыстандан тахшагъарда озьонден къайры гиши охумай, сонг да дюньягъа гиччи юртну

гёзюнден тюгюл – бютюн аламны юреги болган гъайран бу шагъарны гёзюнден къарама огъар йимик биревге де имканлыкъ болмаган деп ойлай эди. Озьюню шо пикрулары янгылыш экенге тюшонюп, Убарс гъали ичинден къувана эди. Ол бугюн дарги къыз булан таныш болган эди. Убарс янгыз да гъали англады башлап оьзюне нечик кыйын, нечик ялкыывлу болганны. Янгыз стипендиягъа яшама оюн масхарамы? Оьзге ерден кемек де огъар ким этсин? Анасына «Яшавум яхшы», – деп язса да, ол хыйлы заман авруду. Къурдашларыны, институтну кёмеги тиймеген эди буса, кёп заман тёшекде кълмакълыкъ бар эди: оьзюне этген кемекни Убарс бир заманда да унутмажакъ. Тенглилери дагну йылларында яшаган. Шо саялы да олар бек асил хасиятлы, гишини кыйынына табулуп, чыдамлы болуп оьсгенлер.

О вакътилерде студентлер Переделкино станциясында яшай эдилер. Метрону Киев ёлу булан йигирма минут юрюген сонг етише эдинг. Общежитие нарат агъачлыкъны ичинде табиятны лап да адам сукъланаган еринде – Москваны тубюнде ерлешген эди.

Саида булан ёлукъган сонг Убарс общежитиеге ойлу къайтды. Булай ёлугъувгъа ва исбайы къыз булан таныш болгангъа гъакыкыатда сююнме герек буса да, Убарсны башгъа ойлар башын къуршады. Таныш болган сонг къыз булан бар опуракъларын гийип кыдырма ошамай эди чи, янгысын алма акъча къайдан алажакъсан. Нечакъы ари-бери бурса да, Убарсгъа къурдашларыны кёмегине таянса тюгюл дагъы кюй ёкъ эди.

Тюзю, къурдашлары огъар кемек этдилер. Убарсдан бир йыл артда тюшген Кахибли Муса ёлдашына пальтосун, Бурятиядан гелген Коля Демидов – ботинкаларын, румынлы ювугъу буса къулакълы папахын Убарсгъа берип, оьзю Убарсны ала-къула гюкюрюк бёркюн гийип дарсгъа барды. Кысыгъасы, Убарс юртлу кызы булан экинчи ёлукъганда, кызы ону гъаран танып кьойду.

– Булай опуракъларынг бар туруп, негер тарыкъ эди о гюн лезги чораплар булан орамгъа чыкъма? – деди кызы «Восстания» деген майданда Убарсны яндавурунда юрүй туруп.

Убарс Саиданы литераторланы уьюне алып бара. Сайки, кызыны гъайрангъа кълдырма сюе. О – белгили язывчулар болаган ер чи дагъы.

– Шо заман чы, булайына, оьзюм иш этип чыкыган эдим. Мен чебер иш гёреген коллективде бырынгы йыравланы йырларын йырлайман, – деп Убарс ялган айтды.

Урарили йырчы да айтганлайын: «Ялган яман зат, бирни айтсанг, арты булан бирдагъысы да геле. Эп бола туруп, ялганны башлапгысындан сакъ болма герек». Ялгангъа Саида инанган саялы, тюзю, Убарсгъа бир енгиллик де болмады. Неге тюгюл де, ону Саида булан энниден сонг да ёлукъма хыялы бар эди. Ялган да айтып, дагъы да лезги чораплар да гийип, Саида булан кыдырма тюшсе не этежек? Бу ой Убарсны башын къарышдыра эди.

Литераторланы Уьюнде чай ичегенде кызы улангъа ондан-мундан соравлар берип, ону яшаву, турушу гъакъда билме сюйдю. Улан да оьзю гъакъда айта туруп, айтма ярайганларына кьошуп, кызыяшгъа айтма ярамайган затны да айтып кьойду.

Гъасили, Переделкинде, общежитиягъа ювукъда тураган Галя деген кызы булан таныш болган кююн айтды. Гюзде ону булан огородда картоп чыгъарган кюйню, кышда бирче лыжа чабаган кюйлени англатды.

Къыз Убарсны хабарына къашларын туюп тынгласа да, къызны гъакъында сорайгъанын кемитмей:

– Айт, айт! Дагъы не этдигиз? – деп сорады.

– Да, сонг да, экибиз де электричкагъа да миндик. Ол мунда, Москвада, охуй.

– Шону булан битдими?

– Битмей дагъы не болма герек эди? Олай неге сорайсан?

– Просто... оъзюм... Магъа не бола. Сюй... ону...

– Я, тюзюн айтгъанда, шо затны сюювге санама да ярамай. Токъта гъали, болгъан затны айтайым. Не бар мунда... Бир керен, Переделкинде общежити-яда олтуруп, экзаменлеге гъазирленип тура эдим. Оъзю де яз вакъти эди. Мен турагъан уй биринчи этажда эди, терезелери де ачылгъан кюйде... Терезени тюбюнде, майдан ерде, къызлар топ ойнай. Бирден топ мен турагъан уйге тюшюп къалды. Къызланы бири терезеге багъып онгарылды – мен буса кроватда созулуп ятгъанман, сакъалым десенг – юлюнмегени эки жума чы боладыр. Терезеге гелив-геливюнде атылып минип: «Гъей, дядя, волейболну бер гъали!» – дегенде хатирим деме, хатирим де къалмады, билемисен, магъа «дядя» дегенге неге буса да сёйлеп болмай, сонг оъзюмден ихтиярсыз: «Бермеймен, сиз магъа дарс къарама четим этесиз», – дедим. Къыз: «Бер!» – дей. Мен: «Бермеймен, ал бола бусанг!» – деймен. Мен булай дегенде, къыр мишикни йимик гёзлерин ачув-оьчге толтуруп: «Бермесенг де бермейсен – гъайгевлюгюнгден!» – деди. Мени яман ачувум чыгъып гетди. Чыкъмаймы да, авзундан сариси да тайып битмеген бир сепгил бет магъа: «Гъайгев», – деди чи. «Я Аллагъ ерге гирейим, мен сагъа оъзюмню танытмасам!» – деп къагъарланып, атылып терезеден де тюшюп, къошулуп волейбол ойнап йибердим. О къызгъа къарама чы къайдагъы затдыр, тюшсе топ да бермей, башгъа къызлар булан ойнайман. Ойнап арыгъанда къызлар, биринден-бири алып, мен къайдан гелгенни, не адам экенни, сонг да не язагъанны, сорап йибердилер. Айрокъда, баягъы къыз кёп сорай эди, тек мен ону соравларына иш этип жавап къайтармай эдим. Мени менлигиме тийгенгеми яда оъзюм яман адам туююл экенни гёрсетмеге айланагъангъамы, билмеймен, мен нечик де шо къызгъа байланып къалдым.

– Таман туююлмю о къызны гъакъындан хабарлагъанынг? – деп Саида Убарсны сёзюн бёлдю.

– Битди, дагъы бир сёз де айтмайман.

– Неге? Айт. Магъа башгъалыкъ ёкъ.

– Сен тилегенде айтгъанман, Саида, хатиринг къалмасын!

– Мени хатирим къала деп, ким айтды сагъа?

– Айтмасанг да, гёзлерингден билип тураман. Билемисен, сени хатиринг къалагъанлыкъ, мени бек кепиме геле. Олай неге бола экен да?

Мен сагъа айтаман чы, сен не къыз булан сёйлесенг де, магъа башгъалыкъ ёкъ.

– А мен сен айтагъан кюйде болгъанны сюймеймен.

– Таман чы гъали! Эт расчётун да, магъа къайтма герек.

Убарс этген янгылышны устьюн япма къарап, не этсе де къызны энгип болмады. Саида оъзюн оздурма да къоймай, янгыз гетип къалды. Бу ишден сонг Убарс Саиданы оъзю булан ёлукъма рази этип болмады. Тюзю, Убарс онча къыстап да чы айланмады. Убарсны орнуна башгъа адам болгъан буса да,

гъар гюн ёлукъма кызыны кыыстап айланмажакъ эди. Неге тюгюл де, къазанны башы ачыкъда итге намус герек дегенлейин, ёлдашларыны опуракъларын гийип, Убарс гъар гюн Саиданы артындан айланма бажарылмай эди.

Нечакъы бажарылмаса да... Убарс кызыны гъакъында ойлашмай туруп чу болмай эди. Лекцияларда, общежитиягъа къайтыгда, электричкада, юхусуну алдында, бир-бирде савлай гечени узагъында, Убарс Саида булан таныш болгъан кюйню, булай гезиклерде болагъан гъасирет сёзлени бир ягъадан нечакъы эсге гелтирсе, шончакъы озъюню хатасы саялы озъюн-озъю гюнагълай эди. Неге тюгюл де, Убарсгъа кыйын озъюню тилинден гелди.

Ахырда, Убарс Саиданы гёрмесе туруп болмайгъан даражагъа етишти. Тавлу кызы Убарсны юрегин онча да елеген эди чи, гъатта Убарс къолундан бир иш де гелмей, даим Саиданы гъакъында ойлашып, ёлдашлары да бугъар къарап, рагъатлыкъ тапмайгъан болдулар.

Анасы уланын охума Москвагъа ёлгъа салагъанда, Убарсгъа атасындан къалгъан агълюде лап да абурлу, сыйлы затны берди. О – жавгъар ташлы билезик эди. Гъали гечинген, Акка тухумлу Сабургъа билезик олай азиз эди чи – не кыйынлыкълагъа тарыса да, нечесе адам «сюйген багъангны беребиз, сат!» деп къарышса да, ол билезикни бир де къолдан чыгъармады.

Сабургъа – алтын устагъа – билезик шонча да аявлу болмакъгъа, балики, бир зат себеп болма да ярай. Къубачили алтын усталаны кёп-кёп арив затларындан айырып шу билезикни танглап, Парижде болагъан халкъ пагъмуларыны Выставкасына элтип салгъан ва шонда Тавлар элини алтын усталарына Гран-При деген оър савгъат берилген. Билезикге къарагъан адамны, Убарсны атасыны юрек бавлары бары да шу билезикге салынгъан буса ярай деп эсине гележек эди. Кубачи усталаны нечакъы гъайран накъышлары, пагъмусу бар буса билезикде бары да гёрсетилген эди. Инжихал тухумлу бели бюкрейген Мана эринден къалгъан бу билезикни нечакъы асырап сакъласа да, уланы Москвагъа охума барагъанда ону огъар берди. Анасы билезикни берегенде: «Озъюнге бек кыйын болгъанда тюгюл эссе, билезикни сатмассан, балам», – деген болгъан. Убарс билезикни чемоданны тюбюнден бир тюгюл бир-нече керен чыгъарып алтын тюкенде шугъар нечакъы берер эди экен деп, озз-озъюне ойлашып, шиърулар язылгъан тетрадыны кыырыйында: «Гъали де муну сатар даражагъа етишмегенмен, кыйын буса да анамны тилегинден тайышман», – деп, къайтара салып кыйгъан. Гъали буса, Саиданы гёган гёзлери себепчи болуп, Убарс билезикни сатма токъташды.

Ол ону Кахибли Муса ювугъуна гёрсетип:

– Шуну сатма сюемен. Эп бола туруп, Дагъыстандан гелген адам алса яхшы болажакъ эди. Дагъы ёкъ эсе, оззге адам муну багъасын онча билип бит-межек, – деди.

Къайдан гелген бу сагъа? – деп Муса тюрлю оювлу, билезикни ортасында алтын кысмалар тутуп турагъан гёммек кёкню тосюндеги уллу къашгъа къарады. О къашгъа «сюювню гёзьяшы» деп айтыла. Уллу къашны бир ягъына зумрут, биревю янына къара буса да, янып турагъан къашлар салынгъан.

– Къайдан гелген деген недир? Мен чи къубачилимен.

– Не эте, озъюнг этгенмисен?

– Этмегенмен! Атам этген.

– Неге сатасан да буса.

– Кюй ёкъ. Акъча тарыкъ. Алагъан адамны, балики, билесендир?

– Билемисен, мунда муну ким алсын? Сен айтагъан тюз, Дагъыстанда буса бугъар яхшы багъа бережек эди, тек мунда дагъыстанлы мен таныйгъан бир нече къыз бар, ким биле алма суйсе, айтып къарайым.

Экинчи гюн университетни общежитиясында булар Муса таныйгъан дагъыстанлы къызланы бириси булан ёлукъдулар. Билезикни гёргенде гъайран болмакъдан къызны гёзлери яшнап гетди, тек ма, бу – сагъа, бу – магъа» – деп алып къойма ону акъчасы ёкъ эди. Буса да къыз:

– Бир-нече гюнге билезикни менде къоюп туругъуз. Суйсе къурдаш къызларым алар, суймесе, борчланып буса да, оъзюм аларман, – деди.

Арадан гюн гетип, Муса Убарсгъа 270 манатны берди. Бугюнлеге ерли Убарс шунча акъчаны къолуна бир де тутмагъан эди. Анасы берген затны сатгъангъа Убарс хыйлы къайгъырма чы къайгъырды. Сююв учун этген, Убарсны бу биринчи къурбаны эди. Нечик де тююл бек авуру.

Билезикни акъчасына Убарс аягъына ботинкалар, спортивный къайдада этилген костюм ва «чыт янгы» деп айтма ярайгъан кюйдеги пальто алды. Пальто, тюзю, бираз къысгъа чы бола эди, биразлардан къысгъа пальтолар мод болуп, о да ёлгъа гетип къалды. Бир керен Убарс янгы формасы булан оъктем кюйде институтгъа багъып юрюп барагъанда, урунуп баягъы къызыл якълы таныш милиционер улан ёлугъуп къалды. Убарс адатгъа гёре салам берди, о да честь берип, сонг къол алып сорашды.

– Бетинг, тюзю таныш йимик, тек не ерде ёлукъгъанбыз?

– Яхшы ойлашып къара.

– Я, гетген язда Адлерден гелегенде, купеде ёлукъгъан улан сама тююлмюсен?

– Тююл. Олай ерлени мен тюшюмде де гёрмегенмен.

– Буса, къайда ёлукъгъанбыз да?

– Къайда? Муна шу ерде...

– А! Шо Литературныйда охуйгъан... Дарги яш!..

– Тап оъзю.

– Баягъы «ананг оьлгюр» плащ не болду?

– Сени таклифинге гёре, огъар къол силлеме тюшдю.

– Нечакъы да яхшы, шаир! Гележекде уьстюнлюклер ёрайман!

– Не эте, билинеми?

– Дагъы ёкъ эсе да! Сендеги алмашынывгъа сюювден къайры дагъы себеп бар буса, башымны гесдиремен.

– Да, ювугъум, сен айтагъан гerti.

– Буса, яхшылыкъ ёрайман! Тоюгъузгъа чакъырма унутуп къалма!

Буса да жагъил уланны юреги чи парахат тююл эди: арив опуракъ гийгенден не пайда – Саида ону булан гёрюшме суймей болгъан сонг. Булай даражада турагъан улан лекциядан сонг коридоргъа чыкъгъанда, Саида тувра уьстюне гелип къалса сююнмекден нечик гъайран болмасын. Къыз Убарсны башдан аякъ тергеп чыкъгъан сонг:

– Сени ишинг яман тююл, гъар гюн бир янгы опуракъ, – деди.

– Къайдан бола, тюнегюн алдым! Сен де янгы дейсен!

– А магъа неге звонит этмей эдинг?

– Не билеим, сен мени гёрме де суймейдир деп къойгъан эдим.

– Къойма буса. Сюймеген эдим буса артынгдан да гелмес эдим. «Бу не ала-матдыр, – деп ойлашады Убарс, институтдан чыгып, Тверск булварны кяр басган аллеясындан Саида булан янаша юрүй туруп.

Ёлукъганча дюньядагы бар затны гыакында ичинден ону булан хабарлап турган адам, гыали сёзюню кыайдан башлажакыны да билмеймен. Озюн де гёрмеймисен, гыайдап артымдан институтгъа гелген. Дагъыстанлы кыыз булай ишни этген десе ким инанажакъ? Муну булай алышынмакылыгына Москва себеплими экен? Дюр буса, кызышгъа яраган, бир керен буса да кыызгъа ошама магъа да неге ярамай»...

Экинчи баш.

АЧ ЭШИГИНГ, АНАМ, МАГЪА...

Ананг болуп, тизлеринден турса да,
Эсгиликге, вёре, болма ирия!
Мени ойла, сююв отда янаган,
Тез етишме къаст эт, къаст эт, аявлум!
Къутгъармагъа мени шулай адатдан.

Дарги йырдан.

1.

Ахырда, кыш битип, яз етишди ва кышны узагына йылытмаган гюнню шавлалары табиятгъа жанланыв салды. Бир-бир миллетлер язны геливюн гюллер, чечеклер булан кяршылай – дагъыстанлылар буса – кычытган чуду булан...

Саида Убарс булан загс этдирген гюнню, Москвада яшаса да, тап Дагъыстанда йимик кычытган чуду булан кяршылады. Янгы уый болганланы шатлы жыйынына Убарсны, Саиданы студент ёлдашлары, таныш-билиш, гыатта баягы милиционер улан да чакырылган эди. Лап абурлу ерде уыйню ессилери – простой орус адамлар Сергей, кыатыны Евгения, кыызлары Люся ва Галя, олтурган эдилер.

Вечерде озлени кысматы тамаша алышынып къалганлыкыгъа булар озлер де тамашалыкъ эте эди. Убарс Саидагъа озюнню сюювю гыакъда айтганмы яда айтмаганмы, тюзю, нечакы ойлашса да, эсине гелтирип болмай эди. Биринчи ёлугъувланы вакътисинде о гыакъда бир-биревге билдирмек, олар ойлайган кюйде, маънасыз эди. Уллулар да айтганлай, сюювню тилни учунда тюгюл – юрекни ичинде сакълама герек. О сёзюню эшитеген кюйде айтса ону гючю, гёзеллиги кемийгендей бола. «Ери гелгинче алгъасап хынжалгъа хармансанг, ерсиз хорланып, кынына да салма тюшер», – дегенлейин, ери гелмейли дагъыстанлы о сёзюню бир де авузгъа алмас. Къартлагъа сорачыгъыз, бир сама олар шо сёзюню айтганмы экен?

Урарили йырчы да айтганлай, булайына да гёзел айны гесип-гесип юлдузлар этме негер тарыкъдыр? Ана бир заманда да: «Мени аявлу балам», – деп айтмас. Айтса да: «Яшым, балам», – дер. Неге тюгюл де анагъа аявсуз авлет болмай, ол барын да бир йимик сюе.

Оъзлени вечерине Убарс Саидагъа къубачи къызланы капотудай той капот гиймекни тиледи. Тюзюн айтгъанда, Саиданы уъстюндеги той капот болмаса да, къарагъан гёзге о яман да гёрюнмей эди. Саиданы капоту батып барагъан гюнню тосюндеги «агва» деген кашемир къумачдан эди. Башында да кёп омузлу, явлукъну узунлугъундан чачакълары табанына ерли саллангъан, оренбург тастар йимик акъ явлукъ бар эди. Булай явлукъгъа Къубачиде «газ» явлукъ дей. Явлукъну уъстюн тюрлю-тюрлю гюллер, алтын йиплер безеген. Аягына да о гююш йиплерден бетлерине тикмелер тигилген гюбден мачийлер гийген. Шу къубачи тикмелеге етеген дагъы арив тикме бармы экен? Айтагъаным, къубачилени кюрзесини ягъалары да оювсуз болмай!

Булай опуракълар гийгенде Саида Убарсгъа бирден-бир аявлу, бирден-бир азиз болуп гёрюндю. Милиционер улан буса чыдап болмай: «Ва, не арив опуракълардыр, мундагъы къызлар гёрсе гъайран болуп къалажакълар», – деди. Опуракълар булан бирче Саида бойнуна медальон, къулагъына гьалкъалар, бармакъларына юзюк ва билегине билезик такъгъан. Муна шунда Убарс оъзюню тамаша болувуна да къарамайлы, Саиданы къолундагъы билезикге тергев берди. «Болма ярайгъан, зат тюгюл, Къубачиде мен сатгъанына ошайгъан дагъы билезик болма ярамаймы? – деп ойлашады. Убарс, Саиданы къолундагъы билезикден гёзюн айырды.

Саида эрини къаравун эслеп:

– Не эте, ушатамысан? – деп сорады.

– Аз да тюгюл, кёп ушатаман...

– Бу Къубачиде этилген зат.

– Сени атангъа сама этмегенми?

– Атам чы этмеген, тюзю, муну ким этгенни де мен билмеймен. Къаршы болуп, Москвада къышда алдым. Акъча тарыкъгъа бир дагъыстанлы улан сата деп таныш къызым гелтирген эди. Акъчасы битген сен сама тюгюлмю экен деп де ойлашгъан эдим о заман мен. О къыз буса Муса деген башгъа дагъыстанлыны атын айтды. Гёргендокъ, билезикни къолдан йиберме ярамайгъанны англадым. Бу бырынгъы къайдада этилген, гъали булайы этилмей.

– О гертти, нече де арив этилген, багъалы зат да дюр.

– Башлап мен билезикни такъмай юрюдюм. Гъалиги къайдада этилген тар капотлар булан къыйышмай. Такъсанг да бары халкъ тамашагъа йимик къарай. Кавказда болмаса булай билезиклени багъасын мунда не англасын.

Оъзю къатын алгъанны, ону да анасына сорамай этгенни оъзюнден гечмекни тилеп, Убарс анасына узун кагъыз язды. Анасы Мана уланына: «Башгъа ерден бир де къыз алмажакъман», – дей болгъан. Муна, анасы айтагъан кюйдеги къубачили къыз, шагъарланы да шагъары Москвадан табулгъан. Кюйге къарагъанда, Убарсны тилевлери, ана юрекни басылтмагъан. Анасы айтып иниси юртдан язгъан кагъызланы биринде де, Убарсны юрегин къыйнайгъан суалгъа бир агъамият да берилмей эди. Анасны алдына чыгып иш этгенни, анасына сорамагъанны, сонг да бырынгъы адатгъа гёре къыз сайлама ихтиярлыкъны анасына къоймай, анасны хатирин къалдыргъанлыгъын, Убарс яхшы англай эди.

Убарс ойлашагъан кюйде, Саида адам гёзлемейген ишни этип къойду. Саида, бир сёз булан буса да уъюндегилеге гележекде болажакъ язывчугъа эрге барагъанын, сонг да вечерни оъзлени ювукъ-дослары, къурдашлары булан эт-

генни, буссагъатгъы вакътиде Гиччи Грузински деген орамда гиччирек квартирагъа да чыгъып, экевию де аста-аста агълю яшав кърума айланагъаны гъакъда бир зат да англатмады.

Къубачилени адатына гёре, той болгъанда улан къызгъа бир савгъат бермеге герек. Савгъат гъисапда кёбюсю гезиклерде улан бар гъюнерин, бажарывлулугъун салып этген бир алтынлы зат бериле. Шулай савгъат берегенни орнуна Убарс къызгъа дарги тилде чыкыгъан оъзюню биринчи китабын савгъат этди. Китапны бере туруп, ол къатынына: «Мени яшавума сен гирмеген эдинг буса, балики, шу китап чыкъмагъан буса да ярай эди. Булай насип, Саида, сен себепли болду», – деди.

Китапдагъы шиъруланы, арадан заман гетип, Убарс осаллыгъын гъис этсе де, Саидагъа буса шулай шиърулар нече де азиз тие эди.

Уъстюнгде акъ капотунг,
Сувгъа гетип барадынг.
Язбашны баш гюнюдей,
Магъа исси къарадынг.

Булакъ башда ёлукъдукъ,
Жаным сенден къувана.
Бир уртлатгъан сувунгдан
Болдум дели-дувана.

Аста-аста бу яш агълюню акъча масъаласы да яхшылашды. Убарсгъа хапарсыздан бир онгайлы иш тюшюп къалды – огъар киноланы титраларын дарги тилге гёчюрме герек эди. Яхшы алапа болгъандан къайры, Убарсгъа таржумачы касбу, яратывчулукъ яндан да уллу иштагълыкъ гелтире эди. Бир-бирде огъар дарги тилде школалар учун чыгъагъан китаплагъа рецензия язма да тапшура эдилер. Верховный судгъа ва оъзге идаралагъа гелген кагъызланы ва арзаланы рус тилге гёчюрме, сонг да Китап палатада карточкаланы онгарма да тюше эди.

Саида да аз заманны ичинде агълю яшавну юрютме уйренди. Москвалылар этегендей экевлеп базаргъа, шифонер, диван ва оъзгелери болагъан тюкенлеге бара эдилер.

Язгъы экзаменлерден къутулгъанда, Убарс да, Саида да ата-анасын гёрме Кавказгъа баражакълыгъы гъакъда эртерекден сёйлешинген эди. Башлап Тбилисиге Саиданы ата-анасына барма токъташдылар. Ёлгъа чыкыгъанда Саида уюндегилени не де эсине гелер деп де ойлашмай: «Эрим де булан гелемен, кърашылагъыз», – деп телеграмма салды. Салгъан сонг:

– Гёерсен олагъа тюшеген гъалны. Къайырмас, гъалекленип айлансынлар. Сени гёргенде, таныгъанда бар затны унутуп, къуванмакъдан не этежегин билмежеклер, – деп Саида, школа чагъындагъы къыздай, оъзю этген ишден къувана эди.

Убарсны буса, Саида айтагъан кюйде, оъзюнден къуванар, алма-салма ер тапмас деп эсине гелмей эди.

– Сен этген кюй яхшы деп зсинге гелеми? Уйдегилени разилигин сорамакъ чы къайдагъы затдыр, гъатта бизин тоюбуз гъакъда сама язып билдирмедик.

Ананг нечакъы бола буса да гьалекленедир, – деп Убарс Саидагъа хатиржан болагъандай сёйледиди.

– Озокъда, охума йибергенче эрге сама берген болгъай эдик деп кант этерлер. Гертиденде, маманы эсине не де гелер – мен къубачили улангъа эрге баргъанны олар къайдан билсин дагъы. Уланкъардашым Абдулла чы мен этген ишге ачувундан уйню янгыртадыр. Охуду-охуду, билимли болду, тек гъакъыллы этип чи болмадыкъ шону дер. Янгыз бир къызардашым мени англап, олагъа маслагъат этедир.

– Уланкъардашынг грузин къызны алмагъанмы дагъы?

– Алгъан. О гъакъда мен сагъа айтгъан эдим чи.

– Бойгъа гиччи къыз. Аты да Немико – унутуп къойма. Билемен, о чу къуру мени якълап сёйлежек.

– Грузин къызны алгъангъа анагъыз нечик рази болду?

– Оьзге миллетден къыз алмайгъан адат тав уьлкеде бусагъатда да оьмюр сюрегенни Убарс биле эди.

– Бусагъатда да маман, уланкъардашым этген затны унутуп битмей ва бир заманда да гечмежекмен дей, тек сыр билдирмеймен деп чи айлана. Уланкъардашым эр гишилени арасында уйню уллусу. Ол, тап сени йимик юреги сюеген затны этди, – деп Саида эрине иржайды.

– Гелиним бек яхшы адам, мама нечакъы не этсе де, ону суймейли, аявламайлы туруп болмай.

– Да, баргъанда магъа да аз оьпкелевлер болмажакъ.

– Муна къарап тур, бар зат биз сюеген кюйде болажакъ.

– Гъали чи къаракъушдай къатты гёрюнесен. Баргъанда къарарбыз, мамангны алдында сен не кюйге бийир экенсен.

– Бийий десенг, мен бирдокъ да бийип болмайман, Къубачича чы аз-маз мадар да этемен.

– Къубачича деймисен? Уьюнге, о чу лап да арив бийив.

Поезд бир токътавсуз буланы Москвадан, Убарс оьзюнде бир де болмагъан бырынгъы Тбилиси шагъаргъа багъып алып бара. Нечикде, бир шеклик ону юрегине ялыкъ бермей эди. Саиданы къардаш-досу оьзюн нечик къаршылажакъны билмей, Убарс токътавсуз гьалеклене ва олар не адамлар экен деп, оьз-оьзюне къарсалай. Уьстевюне оьзюню анасы нечик къаршылажакъны да билмей. Бу да юрегинде уллу тююн болуп токътагъан. Буса да Убарс анасына къубачили къызны алгъаны гъакъда эртерек билдирген эди.

Вагонну терезесинден, бирин-бири къувалайгъандай, Къара денгизни ягъасында ерлешген парклар, пляжлар, гъайран арив уйлер оьте. Каспий денгизни ягъалары булан тенглешдиргенде, Убарсгъа о ерлер бек гёзел тие эди. Артда поезд тав аралагъа ювукъ болду. Убарсны оьзюнден ихтиярсыз бир легенда эсине гелди: «Кавказ тавланы тахларыны бириси ат, бирдагъысы да акъ чалмалы атлы болгъан. Атны аркъасында хуржун – бир янында Каспий денгиз, биревюсюнде – Къара денгиз. Атлы Каспий денгизден гюнню къучагъына алып, бир къолундан биревюсюне алгъан сонг, бираз заман къолунда сакълап, артда гюн батагъан вакътиде гюнню аста булан Къара денгизге тюшюрюп къойгъан.

2.

Убарсланы кьаршылама сав аглю чыкъды. Юрюшон асталашдырып барагъан поездни терезесинден Саида кьардаш-досун гёрюп, эрине багъып: «Къара, оланы бетлери нечик ачувлудур? Оланы кьаравунда мени чиркитип ашардай гьал ёкъму? – деди.

Муна, Саидалар вагондан чыкъды. Башлап, Саиданы кьысып, озокьда, кьызардашы кьучакълады. Манаба алашаракъ, назик тийштайпа. Шогъар да кьарамай, ол озюню гиччи кьызардашыннан да яш ва жагъил гёрюне. Замангъа кьыйышывлу, арив гийинген уланкьардашы бар халкъдан айрылып токьтагъан, нечакъы айтса да, алим адам чы дагъы. Бу кьызардашына сёйлемей, юрюп Убарсны устьюне етишип, мунгайгъанлыгъын билдирмейли, иржайыв булан салам бергенин билдирди. Ону турушунда, гёрюнюшонде янгы кьардашыны алдында озюн оър тутагъанлыкъ ва оьктемсувлукъ бар эди.

Убарс Саиданы анасын гёргендокъ танырман деп эсине геле эди. Ол ойлашагъан кюйде, ону башында кьубачили кьатынлар байлайгъан тюрлю оювлу газ явлукъ болма герек эди, тек яхшы чагъына гелген кьарт Нананы устьюнде башдан аякъ кьара опуракълар бар эди. Грузин кьатынлар, айрокъда, кьарт болгъанда кьара тюсдеги опуракъны ушаталар – неге тюгюл де, кьара тюс – олар гюнлюк яшавну шатлыгъына арт бергенликни белгиси бола, сонг да олагъа кьара тюс бек ошама да ошай. Кьарт Нана кьызы ва гиевю булан суйсюнмейли хош-беш этгенде, ону гёзлеринден гёзьяшлар агъып гетди. Саиданы анасы Убарсны, балики, бакюлю гьаммалчыгъа ошатгъан болма ярай. Неге тюгюл де, Убарсны тыш гёрюнюшо башлап кьарагъан адамны юрегинде онча арив эсделик кьоймай эди. Убарс озь-озьюне: «Мени бет келпетим онча гёз кьуванардай болмасын, кьайырмас, мен нечик адам экенни сонг билерлер», – деп масхара эте бола эди.

Кьысыгъасы, Саиданы кьардаш-досу буланы нечик буса да сувукъ кьаршылады. «Нечик гелдигиз?», «Кепигиз-гьалыгъыз?» деген сёзлерден кьайры дагъы, гёнгулюню ачардай, сёз айтылмады. «Уьюне етишгенче ана тилинде бир сёз де айтмассан», – деген Саиданы буйругъун Убарс эде сакълап юрюдю. Машинде Саиданы уланкьардашы Убарс Картвелини кьардашы буса ярай деп, огъар грузинче сёйледи. Убарс илиякълы кюйде грузин тилни билмейгенин айтгъанда, Манаба Убарс булан армян тилде сёйлеме айланды, тек огъар да Убарс «билмеймен» деп жавап берди. Убарс булан, янгыз да, азербайджанча сёйлемек кьалды, тек ону сёзге кьызгъанчлыгъын англап, уьюне етишгенче ону парахат кьойдулар.

Саидаланы уйлери Сионск соборну кьырыйында ерлешген эди. Уьйню терезесинден кьарасанг да, балконундан кьарасанг да булгъанчыкъ сувлу Кура озени кьолну аясында йимик гёрюне эди. Уьйге гирип, кьолундагъы чемоданны салгъандокъ, Убарс озьонден ихтиярсыз уйдегилеге:

– Гьу силдикулдан гаре? (Сонг, кююгюз, гьалыгъыз, яшавугъуз нечикдир дагъы?) – деп таза кьубачи тилде сёйлеп йиберди.

Бу сёзлер уйдегилени олай адатды чы, гьатта Саида да не айтарны билмей кьалды.

– У угбуганди, гал? (Ва, сен кубачилимисен да?) – деп тамаша болгъан Саиданы уланкьардашы, Убарсны экинчилей кьолун алма алгъасады.

– Аг, виккан, кахле ахле агул акквай, гуна угбуган ужиблекал. «Гейлер шугар къара да, бу чу къубачили болгъан», – деди тамаша бола туруп, Саиданы анасы да.

Убарс даргиче сёйлегенден сонг уйдеги гьал тамаша алышынып гетди. Къонакъдан уялыв-сыныгъыв тайып, уйдегилер янгы гиевге гьариси гьар яндан къарай башладылар. Убарс даргили гиев экенге юреги булан инангъан сонг Саиданы анасы намаз этегенде дуа охуйгъандай: «Башлап кьаркъарамны кьоркъув кьуршаса да, юрегим булан Саидагъа инана эдим. Саида мени алдыма чыгъып, агъаргъан башымны ер этмегени нече де яхшы», – деди.

Нинаны ачыкъ гёзлери къуванчны гючюнден янып-янып гетди. О эс тапгъандай болуп: – Негер барыгъыз да олтуруп къалгъансыз? Дегиз, кьардаш-досну, авул-хоншуну чакъырыгъыз. Гы, дебелугъуз, – деди, уллу уланыны къатыны Намикогъа багъып.

Ахшам, къайын чакъырылып гелгенлени столудай безенген столланы дос-къардаш, авул-хоншу, Саиданы кьурдаш къызлары тёрге алып олтургъан эди. Биринчи аякълардан башлап янгы уй болгъанланы атына кёп-кёп исси сёзлер, гележек яшавунда узакъ оьмюр ва савлукъ ёрап, хыйлы-хыйлы тостлар айтылды. Башлап, грузин столну ёрукъларын билмейгенге, Убарс уялып не айтарны билмей турду. Артда Саиданы кьардашларыны бири къулагъына не этме герекни англатгъанда, сонг да кахетин чагъырдан сонг Убарс тилге югюрюк ва къонакъланы гьар соравуна оланы адатларына гёре жавап къайтарагъан болду. Шатлы жыйын тап гече орта болгъанча узатылып турду. Олтургъан чакъы заманны ичинде «жаныгъызгъа не герек» деп турагъан Нина столну бир де бошама къоймай, Саиданы уланкъардашы Абдулла буса артын узмей столну ичгиге юлдузну йимик этип турду.

Экинчи гюн Дербент йимик бырынгы грузин шагъарны гёзелликлери булан таныш болувгъа багъышланды. Убарс къатыны Саида да булан Руставелини атындагы проспекте болдулар. Грибоедовну ва къатыны Нина Чавчавадзени мавзолейинде, сонг Мтауминде деген тавну башындагы ресторанда бары да тюш аш ашадылар. Ашдан сонг Саиданы кьардашлары мажигитге гирип, Убарс да, Саида да гебин къыйдырма герекни тийишли гёрдюлер. Гебин къыйдыривну масъаласы гётерилежекни Убарс да, Саида да Москваданокъ биле эдилер. Экевию де комсомоллар болса да, уллуланы хатирин ойлап, Убарс гебин къыйывгъа рази болуп къалды. Гебин къыягъан саялы алынагъан акъчаны алгъан сонг молла Саиданы ва Убарсны кьаршы алдында къыржылгъан иран-халчаны уьстюнде де олтуртуп, къуранны ача турагъанда, Убарсны костюмундагы комсомол значокну гёрюп:

– Балам, о затны тайдыр. Аллагъны уьюне ону тагъып гирме ярамай, – деп, Убарсгъа къарамагъан гьалда къуранны гьар бетин сыйпай башлады.

Убарс тёшюндеги комсомол значокгъа къарап, сонг Саидагъа тикленип токътады. Саида бир зат да айтмай, бир Убарсгъа, бир де алдына къарап къалды. Саидадан пайда чыкъмагъанда, Убарс къайнуланыны къатынына къарагъанда – ол гёзлери булан молла айтагъанны этмекни англатды. «Ёкъ, булагъа тынгласа гьариси-гьар яндан «рази бол, рази бол» деген затны айталар, олай этсем, бироздан бирев айта деп, намусну сатма да тюшежекге ошай», – деп ойлашып:

– Гьюрметли молла, бу значок гебин къыягъангъа бир четимлик де этмей, тюсюн айтгъанда, мен сиз айтагъан адатгъа инанма сюймеймен. Магъа – оьз

намусумну алдында, сизге – кзуранны алдында эки бетли болмакъ тюз болмас», – деп Убарс айтган сёзюнден кыйтмажакъны англатды.

– Гебин кыйдырма сизин устюгюзге мен гелмегенмен, сиз гелгенсиз мунда, – деди молла хатири кылып Абдуллагъа.

– Я, ихылып кялма! Гелген сонг айтганны этмесе нечик бола. Уллу адам айтагъангъа рази болуп кял. Мени учун деп айтагъаным тюгюл, маманы хатири учун, – деди Абдулла Убарсны кзулагъына.

– Кыркъ гиши де бир, кынгыр гиши де бир дегенлей, айтганны этип кый, – деди Саида да, бурулуп гюн шавлалар кярангы уйню гяран ярыкъ этеген терезеге кярай туруп.

– Гюрметли молла, мунда гелмеклик булан мен бир керен сиз айтагъанны этдим, гъали мен айтагъанны этме гезик сизде, – деп, Убарс моллагъа йымышакъ тил булан сёйледи.

Ким биле, молла Убарсны илиякълы тилевюне ий болдуму яда оёзюню гюнкъалыгъындан гебин акъчадан кзуру кяларман деп кюркъдуму:

– Яхшы буса, мен гебинни кыяман! – деди.

Ол кзурандан бир нече аятны охугъан сонг, янгы уй болгъанлагъа: бу этеген ишине гёкюнюв болажакъмы, сонг да аглю яшавну кыйынлыкъларыны алдында чыдап болажакъмысыз яда гебин кыйма, балики, тарыкълы тюгюл буса гъали айтыгъыз? – деди. Къарт молла айтагъан сёзлер кзурандан гёнгюнден уйренген ширулар тюгюл эди. Ол оланы яшавдан алып айта эди. Молла янгы уй болагъанлагъа яшавда кыйынлыклагъа ёлукъганда, бирев-биревню ягъын сындырмай, бир-бирине кёмеклешип иш гёрме герек гъакъда ва дагъы да хыйлы насигъатлар берди.

Гебин кыйылып битгенде, эр-къатын моллагъа баш ийип, абур этген сонг, кыргъа чыкъдылар. Муна шулайына Убарс ва Саида эр-къатын болуп яшама гереклигин, гебин кыйып, бирдагъы керен беклешдирдилер.

Экинчи гюн къарт Нина ашны вакътисинде яшёрюмлени гъакъындан айта туруп:

– Гъалигилени халкъ билмейли сёкмей экен. Уллуланы абурун сакълав чу кыйдагъы затдыр, сиз оюгъузгъа не гелсе, шону этип кюясыз, – деди.

– Ону айта бусанг, огъар, тюзю, мен гюнагълыман. Сизин хапарсыздан шатландыраман деп, иш этип билдирмей кюйгъан эдим, – деди Саида.

– Сени маънасыз ишлерингни арты кячан битер экен? Гёремисен, кълум, Саида шулай ёнкюме зат. Вёре, сен ону югенлерин йиберип кыйма, дагъы ёкъ эсе эртерекден сени елкенге минер. Москвада бираз охугъанман деп, о ондагъы кыйдалагъа уйренип кялгъан, а мунда буса адатлар башгъа: эр – эр болма герек, къатын – къатын... Гъали гёресен, кызынг экен-кызынг, тапгъан анасына да сорамай эрге барып кяла. Къызы баргъан адам кыйсы тухумдандыр, не ишни башын тутгъан гишидир – амалсыз ана бирин де билмей. Сен, озокъда, мени къартлыгъымны гёз алгъа тутуп, менден багъышлап кый. Сен бизин уйге гирген сонг олай затланы сорама мен борчлу боламан. Мен юртда аз болсам да, сени онда бир де гёрмегенмен. Гъали яшланы оёсегенин де билмей чи кяласан, буса да сен кимни уланысан?

Айланадагъылар бары да оёзюне тикленип токътагъанны Убарс тез эслеп, не айтарны билмей, бираз замангъа адашып токътады: сав юртгъа танывлу тухумгъа ким сёз тапма болажакъ? Тюзю, бирев де...

– Мен кьайсы тухумдан экенимни, бирдокьда яшырма ерим ёкъ. Сорай болгъан сонг, айтайым: мен – Сабурну уланыман.

– Сабурну? Шулай аты булангъы юртда мен эки адамны таныйман. Сен кьайсы тухумдансан? – деди кьарт Нина Убарсгъа гёз тюбюнден кьарап.

– Биз Акка тухумданбыз, – деди Убарс, аста булан.

Айланадагъыланы гёнго алышынгъанны Убарс шоссагъат гьис этди. Бир ягъадан кьашлар тююлдо, гьар уй ессини эринлери кьысылды, гьарисини бетинде сюйсюнмейгенликни, тунукълукъну аламатлары гёрюндо. Бир де башгъа тююл эди бары да бирден увдай аччы затны хапгъандан. Уйге жибин учса эшитилердей шыплькъ тюшдо. Шыплькъны бузагъан бир зат бар эди буса, о да – кьатын гишилени бир затгъа рази тююлге оьзлерден ихтиарсыз авузундан чыгъагъан ачувлу авазлары эди.

Абдулла кьолундагъы салфетканы столгъа салып: «Заман гетип бара, мени буса ишлерим хырдангъа ерли!» – деп уйден чыкъды. Абдулланы кьатыны Намико айланасына: бир огьар, бир бугьар кьарап, Убарс йимик, уйдегилени барыны да бетлери неге алышынгъанны себебин билмей, адап кьалды. «Кьардаш болмай, кьонакъ буса да, шонча да шолай абурдан тюшнорме яраймы?» – деп ойлаша эди Намико. Убарсны уялгъанлыгъы, гьар сёзюн ойлашып айтагъанлыкъ, не эте буса да аста булан ойлашып иш гёрегенлиги булан Убарс Намикону бек кепине гелди. Намико нечакъы сюйсе де, бу гезик аз заманы ичинде болгъан алышыныгъа сёз кьошмай эрини арты булан уйден чыкъды, ким биле, балики, бу затгъа бир себеп бардыр.

Саиданы кьызардашы ачувлу кюйде эрине кьарагъанда, ол ону кьаравундан кьоркъуп:

– Магъа сурат Академиягъа барма герек, – деп еринден хозгъалды.

– Магъа да музейге барма герек. Бугюн бийке Орбелианини алтын-алмасыны сурагъын чыгъаражакъ, – деп Манаба да эшикге багъып алгъасады.

Уйде Убарс да, Саида да ва Сулюмкент кьолдагъы тумандай тунукъ кьарагъан гьалда Саиданы анасы да кьалды. Бары да адамлар чыкыгъанда да олтуруп кьалгъан Саидагъа ачуву чыкыгъанлыкъдан не айтарны билмей, анасы бирден туруп, оьз-оьзюне хонтурланып, тах деп эшикни ябып чыгып гетди. Бир нече минутдан оьзге уйден анасыны йылайгъан авазы эшитилди. Кьайын анасыны йылайгъан авазын эшитгенде, Убарс бир затгъа гюнагълыдай, Саиданы бетине тикленди. Саида буса бир сёз де айтмай алдына кьарап токьтагъан эди.

– Бу не алмашыныгъадур? Не болгъан?

– Мен не билейим? – деп, Саида гьынкъ уруп, йылап йиберди.

– Не бар башгъа мен Сабурну уланы болсам? Мени ата тухумум булан мен оьктем боламан. Оьлген атамны атын эшитип де битгенче не затгъа кьоркъуп гетди булар? Билемисен, неге кьоркъдулар? Мен ону билме сюемен!

– Аста, кьычырып йиберме энни!

– Кьычырма деген недир! Магъа себебин билме герек!

Саида анасы бар уйге чыкъды. Анасы кроватда кёкге багъып ятгъан кюйде тарлыгъа-тарлыгъа: «Мени кьызым шу ишни этгенче оьлген болгъай эди. Шо-гьар баргъанча, кьара ташгъа баргъан буса да кьайырмас эди. Душманым да тюшмесин мени йимик гьалгъа! Мен биледим чи мени кьызымны башында алты капекге тиеген гьакъыл ёкъну», – деп оьз-оьзюне сёйленеди.

– Мама, аллагысен, тилеймен не болганны айт, мен бир зат да билмеймен чи! Гы, сабур бол да, ярамаймы, мен чи сени авлетингмен...

– Гъали айтмакны маънасы ёкъ! Сен гелмей, сени сюегинг гелген болгъай эди мени алдыма! Ёюл, гёрюнме гёзюме, имансыз!

– Озокъда, гетермен!

– Гет! Энниден сонг шу уйге сени аягынг басылмасын!

– Яхшы, анам, яхшы. Мени насибимни сиз шулай къаршылар деп мени бир де эсиме гелмей эди.

– Неден де насип боламы? О насип тюгюл – уллу къайгы! Къабурдагы атангны сама ойламадын! Ит болмасанг ит!

Саида, анасы бар уйден чыгып, Убарсны янына барма онгарылды, тек эри уйде ёкъ эди. Саида анасы бар уйге гиргенде, Убарс, башын-гёзюн танымасдай, уйден чалт чыгып, алды бакъган якъга багып гетип къалды. Убарсны янгыз ерде ойлашма хыялы болса да, ол не гъакъда ойлашажакны билмей эди. Неге тюгюл де, ону бир затдан да англаву ёкъ эди.

Саида не этегенни билмей, уйде бир о янъа, бир бу янъа чабып айланды. Убарс ачувланып уйден чыкыганга о гетип къалгандыр деп гъалекленип, Саида кёп заманны узагына йылап, гъаран тапган насибин бузганга къардашларына юрегинден оыпкелеп турду. Буса да, гъали чи бар зат унутулгандыр деген умут булан яда болган затны къырыйын-буччагын буса да билмек муратда, Убарс ахшам уйге къайтды, тек я ахшам, я экинчи гюн эришивлюкню себебин билмеди. Убарс о даражага етишди чи, гъатта энниден сонг ону бу уйде турма гёнгю де гелмеди. Неге тюгюл де, ону булан къатыныны къардашларындан бири сама сёйлемей, Убарс сёйлесе де, соравларына жавап да къайтармай эди. Убарсга йимик, Саидага да бек къыйын эди. Себеби – ону юрегинде эки гыс ябуша. Оланы бири – сююп къошулган адамындан магърюм къалмакъ, экинчиси буса къардаш-досу: анасы, уланкъардашы озюне арт бережеклик.

Ахыр да Убарсны чыдамлыгы битип, къатынына:

– Ал, алаган затларынгы да, биз бугон гетебиз, – деди.

– Сен къачан сюйсенг гет, тек Саида сени булан гелмежек!

– Мен къатынымны къоюп бир ерге де гетмежекмен.

– Гъали болганча Саида сени къатынынг болса да, энниден сонг болмас.

– Мама, сен не сёйлейсен?! – деди Саида, чыдамлыгы битип, башга уйден туруп, эри булан эришеген анасына.

– Не сюйсем, шону айтаман! Шо тухумну адамы булан мени къызым бирче уй тикгенни сюймеймен, билемисен!

– Олай ерге урма чакы мени тухумум сизге не этген? Бизин тухумну юртну халкы уллу абур булан эсгере! – деп, Убарс бираз тавушун гётеринки этип жавап берди.

– Башгъаланы абуру бизге тарыкъ тюгюл.

Убарс озюм сакълап болмай, къатынына:

– Сен мени булан гелемисен? – деп къатдырып сорады.

– Убарс, бир аллагысен гъалекленме! Гёрюп турасан чы...

– Ону къой! Сен гелемисен – огъар жавап бер?

– Бир затны да билмеген кюйде мен нечик этейим да!

– Этмей бусанг – къал шунда.

Яныкъ хасиятлы Убарсгъа, аз заманны ичинде урушуп йибермек бир зат да тюгюл эди. Убарс бирден ал ондан, ал мундан этип, гёлеклерин, костюмун, башын-гёзюн танымайгъан чалтлыкъда чемоданына салып гетме айланып йиберди. Саида Убарсгъа чапмакъда, башгъа уйден «агъ» деген аваз чалынды. Саида тез уйге гиргенде – тамдай агъаргъан бети де булан анасы сойралгъан гьалда эди. Къартыллайгъан къоллары булан таблетканы алмакъда Саида да болду – тах деп эшик де ябулду. Юрегине бичакъ ургъандай бир секундгъа Саида къатып къалды. Неге тюгюл де – Убарс гетди.

Убарс къолундагъы чемоданын силлей туруп, оьз-оьзюне: «Гелме суймеген сонг – тарыкъ тюгюл! Оьзюне яман. Сюе буса – гележек. Суймей буса – бир заманда да гелмесин, къалсын шо оьзюню аявлу къардаш-досу булан», – деп хонтурлана туруп, гетип бара эди.

Убарс Бакуден оьтюп Магъачкъалагъа барагъан поездге минди, тек нечакъы ачуву чыкъса да, поезд тербенгенче перронда я Саида, я уланкъардашы гёрюнер ва ишни себебин айтар деп, гёзлерин терезеден айырмагъан кюйде турду, тек ол биревню де гёрмедиле... Поезд тербенип, оьзюню янгызлыгъын баргъан сайын гьис этеген Убарсны яман ойлар юрегин къыра башлады. Ачувундан кимге къатыларны билмей турагъан къардаш-досну арасында Саиданы ташлап гетмеклик нечик бола? Озокъда, Саида гиччи яш чы тюгюл. Сюе буса оьзюню артындан не ерге де гележек. Эгер къардаш-дос айтагъангъа ий болуп къалса, Саида оьзюн сюе десе ким инана? Ва олай нечик бола, Убарс чы Саидасыз бир гюн де яшап болмай. Оьзю буса гъали уьюне янгыз бара! Неужели, Саиданы къардаш-досу къатынын оьзлеге къайтарар, неужели, о да эски адатлагъа тынглап, башлап тутгъан уьюнден бузулма рази болар? Бу ерде Убарс «Саиданы аламан» деп анасына билдиргенде анасы: «я разимен, я тюгюлмен» – деп сёз бермегенлиги эсине гелди. Булай болгъанда, эки де тухум бир-бирине оьч болмакълыкыгъа алда бир иш болгъан. О не иш болгъан экен?

3.

Янгыз ва пашман гьалда Саида терезе башда олтургъан. Гёзлери буса, гёзьяшлар уьюрюлюп тунукъ ва булгъанчыкъ сувлу Кура оьзенни агъымына тикленген. Шулай булгъанып къатты агъагъан тав оьзенлерде тюгюлмю бизин дагъыстанлы къызланы кёплери адат саялы муратгъа етишме болмай агъып оьлгени?

Къайгъысына къошуп, оьзюн де ютма гъазир оьзенни агъымына тикленип амалсыз Саида не ойлаша экен? Ону юрегин бирден яман къоркъунч къуршап йиберди. Неге тюгюл де, эки де тухум бир-бирине неге душманлыкъ тутагъанны себебин огъар янгыз бираз алдын айтгъан эдилер, тек Саида айтылгъан затланы бирин де англамады, я эшитмедиле. Саида англагъан ва билеген бир зат бар эди буса, шо да – сюеген адамындан оьзюн айыргъанлыкъ ва къошулсун учун бирев де къайгъысын этме къарамайгъанлыкъ эди. Озокъда, ол гиччи къыз тюгюл, гъар не заманда да оьзюн якълап болажакълыгъына о инана, тек не хайыр, Саида эрин де, къардаш-досун да бир йимик сюе эди. Анасы охуп-язып болмайгъан, къалды-къулду эски адатлагъа инанагъан къатын болса да, ол Саиданы бир гечеде къыркъ туруп, къыркъ тамурдан сют ичирип, шу вакътисине гелтирген чи. Неге буса да, анасы булан уланкъардашы Абдулла да рази. Уланкъардашы бир затны да англамайгъан англавсуз адам тюгюл. Ол –

алим адам. Бугюн болмаса – тангала илмуну доктору деген атны алажакъ. О чу белгили лингвист Чикобаваны учениги. Ол озюнню бютюн яшавун тав уълкени онгъа ювукъ тилин уйренивге ва ахтарывгъа багъышлагъан. Огъар абур этме ярамайгъан адам деп ким айтажакъ? Давда ортакъчылыкъ этген, яраланма да яралангъан, яшавну да яхшы англай. Ойлашып къарагъанда, шу даражагъа етишген гъакъыллы адам, барындан да кѣп сюеген гиччи къызардашына яманлыкъ ёрармы? Озокъда, о къызардашына насип ёрай. Анасына къаршы чыкъмакъны уланкъардашы тийишли гѣрмей эди, неге тюгюл де яшавну четим гечивлеринден чыгъывда ону ругъу гючлю ва ата-бабаланы гъакъыл байлыгъын да ол яхшы биле. Шону учун да, уланкъардашы айтагъан зат шу: Саида гележекдеги озюнню насиби учун анасына тынглама герек.

Уллу къызардашы Манаба? Ол давну йылларында гиччи къызардашы охусун деп, охувун да ташлап, атасы ймик алтын усталыкъ саниятны сайлады. О олай атив оювлар эте эди чи, гъатта Къубачидеги айтылгъан усталар да ону ишине сукълана эдилер. Шулай пагъмулу алтын уста Манаба да, гиччи къызардашы эрине илинип гетме суйгенде:

– Озокъда, сен бизин ташлап гетип боласан. Гет. Тек бил, бир къыйынлыкъгъа, тарыгъанда сен бизден бир заманда да кѣмек излеме, бурлугъуп да къарамажакъбыз. Анамны бирден къайры къызы ёкъ ва мени де Саида деген гиччи къызардашым мени учун ёкъ деп санажакъман, – деди.

– Вай мени азиз къызардашым, шунча да шулай юрексиз болуп нечик боласан? Мен чи олсуз яшап болмайман! Мен тувгъанча болгъан затны айта бусанг, бизин онда не гюнагъыбыз бар? Магъа шонча да къагърулу болмасагъыз ярамаймы?

– Саида, сен бил, биз сени бир заманда да асырамагъан, аявламагъан деп айтып болмажакъсан. Сен охусун деп уйдегилер къолундан гелеген бар затны этди. Этмеди буса, энни айт, – деп Манаба сувукъ жавап берди.

– Олай болгъанда, сиз этген затланы магъа гъали бетлейсиз дагъы?

– Иш онда тюгюл, биз шо тухумгъа къыз бермек чи къайда, гъатта ёлда ёлукъгъанда салам да бермежекге, къурангъа уруп, ант этгенбиз.

– Сизин антыгъыз саялы мен зар чекме герекмен да? Дюрмю?

– Сени къыйналагъанынга озюннг гюнагълысан, неге тюгюл де, бизин антны бузгъан сенсен чи.

– Сиз ант этгенни мен къайдан билейим дагъы?

– Билер эдинг, зырт деп эрге бармай, башлап магъа, сонг уланкъардашынга сорап, разилик алгъан эдинг буса! Бизин разилигизни сорайгъанны орнуна сен «Эрим булан гелемен. Къаршылагъыз» деп телеграмма салдынг. Булай затны атабыз гѣрмегени яхшы, пакъыр, оз-озюне уруп олежек эди.

– Энниден сонг сиз магъа бир де Убарсны гѣрме къоймажакъсыз дагъы?

– Бугюнден сонг сен Убарсны унут!

– Ёкъ, бу ярайгъан зат тюгюл! Шолай этме сизин намусугъуз къабул этмежек.

– Таман! Сен мени къызардашым бусанг – анам айтгъанны этежексен. Янгылыш иш этилген сонг – ону тюзелтеген бир кюй бар буса, шо да – оле бусанг да сыр билдирмей турмакъ. Билмеймен, эгер сен ону сюе бусанг., дегенде, Саида уланкъардашына:

– Сюемен, сюемен, билемисен, сюемен! Сен де аз буса да мени англама къара! – деп жавап берди.

– ...Гертиден де суюе бусанг, озокъда, сен зар чегежексен... Тек заман ондан уллу яраланы да сав эте. Аста-аста сен ону унутарсан, сагъа къошулуп биз де, устевюне, бир заманда да бизин юрегибизден таймажакъ шо яраны сен янгыртгъан кюйню де. Шо тухумну яманындан болмагъан эди буса атабыз бугюнлерде де тёрде олтуруп болажакъ эди. Эсинге гелмесин, оьлемен де-къаламан деп атабыз ата юртун къоюп, Ленинградгъа чыгъып, онда ачдан оьлген деп. Тюзю, ол Ленинградда оьлген, тек эр гишини йимик, ахырынчы рыскъысын бир музейде де ёкъ затгъа алышдырып.

Бу сёзлерден сонг Саида уланкъардашына не айтып бола эди? Ол бёрюден яшынгъан жайрандай, ичинден къартыллап къалды. Саида Убарсгъа кагъыз язайым деп урунду, тек огъар кимни гюнагълап ва нени гъакъында язажакъны билмей, кагъыз да къолундан гелмеди. Анасы айтгъан хабаргъа тынглагъанда: Убарсны атасы Сабур – башгъа адамны къанына боялгъан къоллары булангъы бир къан ичивчю, хоншусуну къайгъысына, гёзьяшларына къуванатгъан ва иришгъат этип кюлейген бир адам болуп чыгъа эди.

– Яшавда бар затдан алдын сени юрегингни не зат ял эте деп сорагъанда, Сабур, Убарсны атасы, кирпич сама къакъмай: «Оьлмеге ахыр тынышы къалып турагъан адам», – деп жавап берген дей. Убарсны атасын шулай келпетлеп, Саидагъа ону анасы айтгъан.

Да, Саиданы анасы Убарсны атасына уллу ялалар ябып бир тюгюл, бир нече керен хабарлагъан. Шулай яман ата булан оьзюню эрин тенглешидрип къарагъанда, уланыны къаркъарасында атасына ошайгъан бир яман хасият да ёкъ эди. Гече де, гюн де, кёк де, ер де, яхшылыкъ да, яманлыкъ да нечик башгъа буса, ата да, улан да бир-биринден шолай башгъа эди. «Эгер мен сюювге алданып, Убарсны герти танымай бусам? Ону яныкъ хасияты барлыгъы тюз чю! Ол къарсалама башлагъанда, ону гёзлери ачув отгъа толуп къала, шо заман огъар къарама да къоркъувунг геле. Башгъа улан булан мен сёйлегенде, ону соймейгенлиги, юрегине нече тюрлю ой гелегенлиги? Ол ким экенни сорап билмесе, ону башындан гетеген гьал! Озокъда, сююв булай затларсыз отсуз очакъгъа, тузсуз ашгъа ошайгъаны чы герти!» Саида булай ойлашса да, ону Убарсы бек яхшы, къайгъыны, ачлыкъны къыйынын гёрген, оьзгелердей чомарт хасиятлы, ачыкъ юрекли адам. Шулай болма да герек чи дагъы. Болгъан сонг, эри чомарт болуп, къатыны буса бираз тутумлу болмаса, ондан не агълю бола? Къатыныма бир сама да урушмагъанман деп макътанып болагъан бир эркек сама бармы экен? Урушмагъангъа, тюзю, макътанма да тюшеми?

Гележек яшавун нечик къурса яхшы болажакъ гъакъда, сонг да экевю де бирче олтуруп, не йимик ойлар къурагъанлыкъ эсине гелип, Саида гъали гёзьяшларын токътатма болмады. Къардаш-досну енгмек учун этген къастлары бары да бошуна гетди. Саидагъа арты-алды ёкъ дегенлейин узун пашманлыкъдан, гёзьяшлардан толгъан гюнлер башланды. Шу гьалда къалгъан къатынын Убарс унутуп къоярмы экен? Къатыны булан къайтара къошулмакъ учун Убарс не буса да бир ёл тапма герек. Къой, эр гиши болгъан сонг бу ишге бир ёл тапсын. Яшавну шулай къыйын баруларындан чыкъма ёл тапгъанда тюгюлмю эр гишиге «эр гиши» деп айтагъаны.

4.

Кёп миллетли, арагъа чыкъмай турагъан кёп-кёп пагъмулу адамлары бар тахшагъаргъа Магъачкъала янгыз артдагъы йылларда ошады. Советски орамда Убарсны анасы Мана турагъан уй шагъарны гёзеллигин артдырагъан уйлерден тюгюл эди. Уй бир къабат. Керпичи дёнгенликден уйню тамлары алгъа янтайгъан. Къалкъысыны уьстюне сылама сюртюлген къара кагъыз тутулгъан. Уйню терезелери ерге олай ювукъ чу, къарагъан адамны «шу уй гюн сайын ерге гире буса ярай» деп эсине гележек. Уйню тамлагъында – бир залим очар таш. Огъар къарагъанда шу ер алда Каспий денгизни туюбу болгъанлыкъ эсге геле. Уйлени есси Бажив деген къумукъ къатын. Оьзю де къысыр. Адамлар айтагъан кюйде Баживню эри он сегиз йыллыкъ къумукъ къызыны аривлюгюн макътап йыралагъан деп бир йырчыны оьлтюрюп, къачакъ чыгъып къалгъан. Кёп заманны узагъына ону тутуп болмай турду. Сонг нечик де тутулду: къуш да гъаран къатнайгъан тав къысыкъларда тюгюл – юртдан бир аз аридеги базарны ичинде.

Къарт Мананы уьч яшы бар. Эки де къызардашы школагъа юрюй. Иниси де агъасыны ёлун танглап редакцияда ишлей.

Къарт буса да Мана бир заманда да бош турмай. Гъар бир дагъыстанлы къатындай, ол даим не буса да бир иш булан машгъул, ишлемесе авруйгъан тайпадан. Уй къуллукъну кютгенден къайры, ол яз гелсе язлыкъ чораплар, къышда – юн чораплар согъуп, гъай нечик де агълюге къол ялгъай. Гъар бир анадай, Мана да: яшлары оьсер, агълюню авур янын гётерер, бугюн ярлы, пакъыр гёрюнсе де, тангала тюзелип гетер деген умут булан яшай эди. Гъали буса ону янгыз бир мурады бар: оьлюп къала буса да, яшларын халкъгъа ач-ялангъач гёрсетмей яшамакъ. Шо йылларда тав элинде ачлыкъ-ялангъачлыкъ оьмюр сюре эди. Шону учун болгъандыр да докътурлар: ону ашамагъыз, муну ашамагъыз, – деп, халкъны къорума къарай эди. Сари май дармангъа да табулмай эди.

Алдында сют шорпа, къурутулгъан кюрегеден этилген компот да булан уй агълю тюш ашгъа янгы олтуруп турагъанда, Убарс, герип эшиклени ачып, уйге гирди.

Иниси ва къызардашлары сююнюп, гъариси гъар яндан Убарсгъа багъып чапдылар. Чапмай да нечик бола: Убарс чы Москвада охуй, оьзю десенг – язывчу, гъали-гъалилерде ону китабы да чыкъды. Убарс йиберген акъчагъа анасы этажерка, гиччинерек халча, ерли усталар этген, бир шкаф алып уйню эбе-хырлы этди. Ялгъансыз, шкафны сари туюсю арадан заман гетип къызыл туюге айланып къалды. Огъар къарагъан адамны бар затдан алда: «Шкаф оьзюн этген адамдан уялып къызаргъан буса ярай», – деп эсине гележек эди.

Уллу уланы гелмекге башлап анасы да къуванып айланды, тек янгыз гелгенлиги ананы юрегине рагъатлыкъ чы бермей эди. Къызардашлары, иниси Убарсдан сююнюп не этегенни билмей айланагъанда, анасы онглу тюшген сайын Убарсгъа къарайгъан болуп, гелини гъали гирер, дагъы гирер деп, эки гёзюн эшикден айырмай эди. Сонг аста булан гъарвеге чыгъып, ёкъну билгенде, абзарны ер-ерин къыдырып айланды, тек бир ерден де ол гелинин табып болмады. Артда ана уйге гирип, бары да ашгъа олтурдулар. Эртерекден ашап битген Убарсны инилери, булар ашайгъандан пайдаланып, уллу агъасыны

чемоданын хотгъама гиришди. Убарс Москвагъа барагъанда ерли усталар этген эсги чемодан булан гетген эди, къайтагъанда буса фабрикада этилген янгы чемодан алгъан. Чемоданда къызардашларына, инилерине, анасына савгъатлар бар эди: къызардашларына акъ фартуклары булангъы школа форма, инисине – шалбар, анасына – капотгъа юн къумач, сонг да адам тамаша болардай ананасдан этилген консерво къутукълар. Квартирасында турагъанланы уланы гелгенни эшитип уйге Бажюв де гирди. Бажювню, бугюн тутуп эрге берсе де ярайгъан етишген къызы бар эди. Ол къызын охугъан адамгъа берме сюе. Убарс буса, охугъандан къайры, язвчю да дюрге, юрегинде хыйлы-хыйлы умутлары булан, бажарылса оъзю де бар ерде оъзюню разилигин билдирме де ол къабул эди. Убарсгъа Бажювню къызы да бек рази эди. Къыз ювукъдагъы экмек тюкенде кассир болуп ишлей. Къыз йымышакъ хасиятлы, тек тымырсыкъдай толгъан къаркъаралы зат эди. Къызы шо эри олтюрген насипсиз йырчыдан экенни анасы биревден де яшырмай эди.

Чубукъдай назик иниси эки йылны ичинде арнаутдай болгъан деме ярай, къызардашлары да шайлы оъсген, тек анасы къартайгъан, башы да бек агъаргъан, оъзю де алдан эсе бираз бойгъа алаша болгъандай. Яшлары гъакъда къыйналгъаны таман тюгюл ймик, хапарсыздан къатын алып, Убарс анасыны къайгъысына бирден бир къайгъы къошду. Тюш ашны вакътисинде анасы Убарсгъа бир зат да сорамады. Убарс гелтиргенлени де, столдагъын да ашап битгенде, гъариси гъар яндан туруп, уйде янгыз ана да, Убарс да къалды. Хыйлы заман анасы сёйлемей тургъан сонг, ахыр да:

– Яшым, сен неге янгыз гелдинг? Сен чи къатын алгъанман деп язгъан эдинг? – деп сорады.

– Да, анам, мен къатын алгъанман. Буса да, сен этген затны мен англама болмадым. Мени кагъызларыма сен неге жавап язмадынг?

– Не деп язма герек эдим, яшым? Бары да затны сен оъзюнг этген сонг, пакъыр ананга айтма не къала эди? Сен магъа бир затны да сорамадынг чы.

– Сен ону таныймысан, мама?

– Къызны аз-маз таныйман, тек къардаш-досун яхшы... О сени булан неге гелмеди?

– Ол Тбилисиде анасы булан къалды.

– Боса, башлап сен ону анасыны уъстюне баргъансан?..

– Бардым.

– Озокъда, инингден де, къызардашларынгдан да, менден де гъали сагъа олар алдын. Нечик къабул этди сени?

– Мен шонда баргъанча жагъеннемни отунда яллагъан бусам да къайырмай эдим.

– Не эте, сени ягъынгны сама сындырмадымы?

– Ягъымы чы сындырмады, тек мен кимни уланы экенни билгенде, уйде мени барымны эслемейген болуп къалдылар. Мен де чыдап болмай, чыгъып гелип къалдым.

– О къачан гележек?

– Билмеймен. Мени булан ону йибермедилер.

– Ону олар сагъа берер деп эсинге гелеми?

Бу сёзлер Убарсгъа бир тамаша тийип гетди. Ярабби, шолай болуп къалармы экен?

– О – мени къатыным, – деди Убарс, къатдырып, анасыны шекленивюн тайдырмакъ муратда. Тек, ким биле, балики, ана юрек тюз гьис эте болма да рай. Ону юреги гележекде болажакъ къыйынлыкъны сезедир.

– Мама, ол бек яхшы адам, къарарсан...

– Билемен, билемен, балам. Мен мунда ону гьакъында аз адамгъа сорама-дым. Бары да ону таныйгъанлар бир йимик: яхшы, гелишли къыз, – деп тюгюл эсе айтмады. Балам, сен бил, мен гъар заманда да бир затны гьакъында ойлаш-гъанман. Мени яшларымны яхшы, тутумлу къатынлары болса магъа дагъы зат герекмей.

– Буса да, не болгъан, айт!

– Болуп чу болгъан зат ёкъ, тек ана юрек рагъатсыз, сен билесен чи. Башлап, ону сагъа берме нечик рази болгъан деген затгъа тамаша болгъан эдим. Артда билдим: о да сени йимик уюндегилеге сорамай, юреги ушатагъанны этген.

– Мама, бу иште бизин гюнагъламагъыз. Ол озлюгюнден болуп къалды. Билемисен, биз башлап шонча кёп халкъны арасында бир-биревге ёлукъгъанда, биз тегин-тегин бошуна айырылма бажарылмайгъанны англадыкъ. Бизин къыснат ёлукъдурду.

– Къыснат сокъур болагъанны унутма да тюшмей.

– Биз уллулагъа билдирип, олар да гъариси гъар яндан бизин аралыгъыбызны бузма айлангъан буса да, биз озъюбюз сюегенни этежек эдик. Неге тюгюл де, озъ насибибизни биз гери уруп болмажакъ эдик.

– Олай болгъанда, мени алдымда неге янгыз олтургъансан дагъы? Къайда ол?

– Анасы ону йибермеди чи: «сюе бусанг сен гет, ону къой», – дедилер.

– Сен де ону онда да къоюп, озъюнг къачып гелдинг да? Озъюнг буса, ону булан насиплимен дейсен? О сени къатынынг, сен буса ону ташлап гелгенсен.

– Мен ону ташлап гелмегенмен!

– Олсуз сен къайтма герекмей эдинг. Сенсиз ол не гьалда турагъаны аз буса да гёз алдынга гелеми? Тама турса тамычы да ташны теше. Адам да, башгъа тюгюл, гъар гюн айта турса, юрек гетмеклик бола.

– Шо иш шонча да шолай къыйын деп неге эсинге геле?

– Мен билеген бир зат бар: олар ону бир юртгъа элтип гючден эрге берип къоймакъ бар – олар ону этмей къоймас деме къыйын.

– Мама, шунча йылны узагъына юрегинден таймасдай олагъа мени атам не этген? Сен ону себебин билемисен?

– Билемен, балам, билемен. Адамлар янгы яшавгъа гиришип айланагъан шо къыйынлы вакъти, мени яхшы эсимде. О заман халкъ янгы охума-язма уй-рене эди, кёп янгылыша эди, янгылышмас учун бек къаст къылса да, кёбюсю гезиклерде иш айтгъан кюйде болмай къала эди.

– Мама, нечакъы аччы буса да, магъа гертисин айт да?

– Барын да айтарман, балам, барын да. Сен аша, ич компотну да. Заман тав озенни агъымыдай чалт гетип къалагъаны герти экен. Сав эки йылны узагъына сен уйге гелмегенсен чи. Сен яхшы бой салып къойгъансан, мыйыкълар къойгъанынг барындан да яхшы. Атангдан айырып алып болмажакъ. Сав къалгъан буса, ону юреги нечик оьктем болма герек эди.

– Мама, мен буса шо мыйыкълар булан оьктем болма болмайман.

– Не дединг? Ярабби тили кзурусун сени атангны гьакъында яман сёз ай-тажакъ адамны. Атанг гьакъда олай ойлашма сени бир де ихтиярынг ёкъ!

– Мама, атамны гыакында мен кѐп аз билемен. Сен буса ону гыакында гыали болгъанча бир зат да айтмагъансан. Мен билеген зат бар буса, шо да – май байрам гюн. О гюн атам таза костюм, сонг да гюмюш тюслио бухари бѐрк де гийген эди.

– Да, шо бухари бѐркню мен артда дѐрт сагъ гыабижайгъа сатдым. Билезик сенде гыали де бардыр? – деди анасы хапарсыздан.

– Анам, багъышлап къой, билезикни сатма тюшдю...

– Лап да къыйынлы гюнлерде де мен ону сатмагъан эдим. Не этежексен, атанг бизден билезик саялы гечип къояр бугъай.

– Мама, сѐзюм бѐлюнюп кълды... Шо гюн атам мени кыдырма алып чыкды. Ахшамгъа таба вакъти эди. Атам юрюп барагъан кюйде бирден токътап кълала эди: ким биле, огъар тыныш алма къыйын бола болгъандыр. Озью буса къуру айланадагъы затдан менден де бек къуванып тура эди; къушланы сарнавуна токътап тынглай, магъа май айда болагъан гюллени тюрлю-тюрлюлерин гѐрсете. Артда биз ягъасында агъачлыкъ булангъы кѐлню кырыыйында токътадыкъ. Мен терекге оърленгенде, атамны сююнгенин гѐрген болгъай эдинг. Сонг биз уйге кълйтдыкъ, атам шоссагъат барып ятып кълды. Сен мени уйден къуваладынг, артда сени ваягъ салып кычыргъанынг эсимде...

– Шо гюнден сонг атанг дагъы тѐшекден турмады...

*Дарги тилден гѐчюрген
Айнутдин Мамаев.*

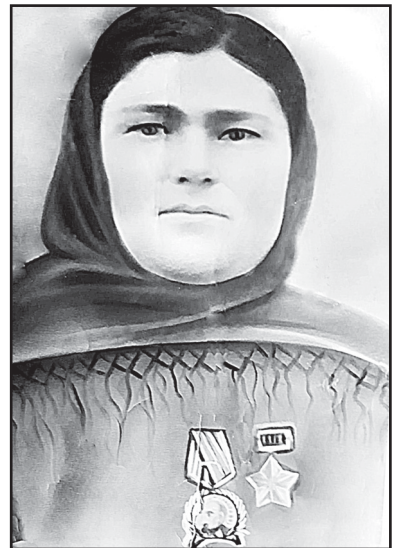
КЪЫЙЫНЛЫ КЪЫСМАТЫН ИШ БУЛАН ЕНГЕН

Башгъалагъа етсин учун ярыгъын,
Бил, сен, озюнг янып турма тарыгъын.

(«Байтлар» деген китабымдан)

Гетген асруну йигирманчы йылларында Совет гьукумат кулакчылыкъ – социализмге къаршы иш гёреген душман клас деп билдирди. Бары да ерлерде йимик Дагъыстанда да «тройкалар» иш гёрге башлады. Олар милицияны кёмеги булан нечесе минг ер есилени топуракъларын, егим атларын, озгюзлерин, сабанларын – бары да байлыгъын ва мал-матагъын чыгъарып алды ва алгъасавлу кюйде тёре де гесип, бирлерин оьлтюрдю, кёплерин буса йыракъ сибирлеге туснакъ этип йиберди.

Отузунчу йылларда Совет гьукумат кулаклары къатты кюйде такъсырлавун бираз «енгиллешдирди» ва сюрюн булан алышдырды. Сайки масала, мурат – кулак деп айтагъан мадарлы ва орта сабанчылары тувгъан-озсген элинден де айырып, йыракъ ерлерде, къагърулу шартларда загъмат булан тарбияламакъ. 1935-1936-нчы йылларда «яшыл бою юлкьунуп, ялан чубукъдай болгъан» сабанчылар агъюлерин булан Къазахстанны ва Орта Азия республикалары чёллерине йиберилди. Шо йылларда Дагъыстандан 8100 адам сюрюн этилди. Шо сюрюнде эки авлети булан уллубийавуллу орта сабанчы Мурзаев Абдулвагъап да болгъан.

...1935-нчи йылны аювьятгъан айы. Къышны къагърулу гюнлеринден бириси... Дувлап эшеген сувукъ ел, бир токътавсуз явуп турагъан къарны гиччи Анжини вокзалында эретургъан кулак агъюлени устьюне-боюна борап тура. Олар башында паровоз да булан гележек эшелонну къаравуллап токътагъан. Олар, йыракъ къазах чёллеге сюрюн этилип гетежек. Савлай дюньяны пашманлыкъ елеп къойгъан йимик. Узатма гелгенлер де, узакъ сюрюн ёлгъа тюшегенлер де – барысы да гюп-гюп болуп, гёнгю бузулгъан пашман тавуш булан лакъыр эте. Абдулвагъапны ювугъунда эретургъан начарсув эргиши:

– Мен торкъалили Мусаев Даайман, – деди, тюшген-тюшген къар учгунлар ирийген бетин аясы булан сибире туруп. – Булар да – агълумдегилер:

къатыным ва эки де яшым. Абдулвагъап ону къолун алып ва оьзюню атын айтып таныш болгъан сонг:

– Булар да мени эки къанатым, – деди, авлетлерини сырылгъан тешлюкле-риндеги къарны тазалай туруп. – Уланым Гъажи, 14 йыл бола, бу да къызыашым Зариф, 12 йыл битген, экиси де школада охуп тура эдилер. Даай соравлу къарагъанда, Абдулвагъап англап:

– Къатыным Байзат юртда къалды, авруву бек авур эди, бизин булан гелип болмады, – деп, оьзю айыплы йимик башын ийип, алдына къарады. Анасыны гъакъында сёз чыкъгъанда, булай да гёзлери сувланып турагъан Зариф, гъынкъ этип йылап йиберди.

– Юртда къалгъан анасын унутуп болмай, – деп Абдулвагъап, атив сёзлер булан гёнгюн ала туруп, Зарифни солкъ этеген юрегин басылтма къарады.

Паровоз булан эшелон гелип, сюргюн этилгенлени группалагъа пайлагъанда, Аллагъгъа шюкюр, биз уьстде эсгерген эки де аглю бир вагонда ерлешди. Вагон деп айтмагъа да тилим айланмай – темирёлну уьстюнден юрюйген, гъайванланы ари-бери ташыйгъан, кёп дёгерчикли такъта аран. Сюргюн этилгенлер бары да къуллугъун шо нас ва сувукъ аранны ичинде кюте туруп, гечелени-гюнлени не гъалларда оьтгергенин, айтмасакъ да англашыла. Узакъ ёлну къыйын шартларына чыдап болмай оланы арасында оьлгенлер де болгъан. Узун сёзю къысгъасы, ёлда 16 гюн къалып, бирден-бир азгъан, ёрулгъан сюргюн этилгенлер, Алма-Ата областны Каскилинский районуну Шималан деген станциясында гъайванланы йимик къотарылгъан. Сан-санын чюмлеп алагъан къышны сувукъ елинде уьстю ачыкъ машинлеге, прицеплеге, арбалагъа юклеп, оланы, сайки, заманлыкъгъа деп, алып барып аранлагъа тыкъгъан. Аранланы бир янында – совхозну гъайван-малы, бир янында буса – шо булгъавурлу йылланы къурбанлары, бир айыпсыз такъсырлангъан сабанчылар ва оланы аглюлери. Сюргюндегилени я турушуну, я ишини бир пакары болмагъан. Наслыкъдан, югъагъан аврувлардан, айрокъда, къыздырма-беззекден авруп оьлегенлени санаву гюнден-гюн артма башлагъан. Сюргюндегилер тезлик булан сиптечи группа къуруп, оьзлени яшав шартларын суратлап, Маскевге, уллу гъакимлеге арза кагъыз язгъан. Гьона, шо сиптечи группагъа, чагъы гиччи буса да, тюз сёзю де, тувра сёзю де айтып бажарагъан Зарифни де къошгъанлар. Узакъ къалмай шо арзагъа гёре, тахшагъардан хас комиссия гелген. Жыйында чыгып, ерли гъакимпавланы герти юзюм ачып сёйлейгенлени арасында Зариф де болгъан. Ону къоркъмай-тартынмай чыгып сёйлеген кююнден жыйылгъанлар эпсиз рази къалып, харс ургъанлар.

Арадан онча заман да гетмей, комиссияны тапшурувуна гёре, Дагъыстандан сюргюн этилгенлени плацкарт вагонлар булан Жамбул областны Мерке деген станциясына етишдирген. Мундагъы атив гъава шартлар да, сугъарылагъан бай топуракълар да, оьзлени айбатлыгъы ва зорлугъу саялы «бийик кёкню хоншусу» деп ат къоюлгъан Тянь-Шань тавлар да дагъыстанлыланы юреклерине тыгылып турагъан къайгыыланы да, дертлени де аста-аста йибитме башлагъан. Ондан къайры да, мундагъы шекер чювюннюр оьсдюреген совхоз – Къазахстанда айтылгъан алдынлы хозяйство гъисаплана. Мунда кёп уллу производство гючлери булангъы шекер завод да ерлешген. Зарифлени аглюсю мунда бирдагъы къумукълар булан таныш

болду. Паравуллу Алисолтан агълюсю булан Меркеге бираз алда гелген. Ону уланы Расул совхозда бригадир болуп ишлей. Расул Зарифни биринчилей гёргендокъ: «Мен сени бригадама звеночу этип аламан», – деп, озъюню янына ишге алып къойду.

Дагъыстанлылар бир башлап баракларда яшай болгъан. Мен оърде эсгерген уъч де къумукъ агълю хоншулар болгъандан къайры да, бири-бири булан татывлу ва гелишли аралыкълар тутуп яшагъан. Олар Зарифге озъ къызына, озъ къызардашына ймик гъюрмет этген. Йыракъ Уллубийавулда авруп ятгъан анасы гечинген деген пашман хабар мунда етишгенде де, бир башлап Зарифни гёнгюн алагъанлар да олар болгъан. Зариф чечмей, бир йыл уъстюне къаралар гийип тургъан.

Дагъыстанлылар, айрокъда къумукълар, ерли къазахлар булан эпсиз татывлу яшагъан. Сюргюн этилгенлени гъар абатын тергемек учун къурулгъан комендатурада ишлейген къазахлар да, гъар тюрлю багъаналар табып, олагъа тюртюнюп-илинип айланмагъан. Тили де ошашлыгъа, дини де бир экенге – олар айрокъда къумукълагъа жаны авруп, эпсиз рагъмулу кюйде янаша болгъан. Совхозну умуми жыйыны болгъанда, сюргюн этилип гелген гъар дагъыстан агълюге айры уйлер ишлеп берме герек деген таклифни де ёлбашчыланы алдына простой къазахлар салгъан. Арадан бир йыл да гетмей, совхозну ёлбашчылары дагъыстанлылары бараклардан алып, бир орамны эки де яны булан бир къабат этилип къурулгъан, абзар – ягъа участкалары да булангъы янгы уйлеге гёчюрген. Орамгъа не ат къойма герек деген масъала арагъа салынгъанда, гъар къайсы жамият ишлерде де гъаракатчы кюйде ортакъчылыкъ этеген Зариф: «Гелигиз, аявлу эркъардашларым ва къызардашларым, бугюн бизден йыракъ буса да, биз озъюнде тувуп озген, озъюнде юрегибиз къалгъан аявлу Дагъыстан элибизни атын къояйыкъ!» – деген. Бир аз заманны ичинде «Дагестанская» деген аты булангъы орам Мерке станцияда чинк де арив, таза ва яшыл орамлардан бирисине айлангъан.

Сюргюндегилени яшаву йылдан-йыл яхшылашма башлады. Расулну шекер чювюннюр оьсдюреген бригадасы Жамбул областны оьлчевюнде юрюлеген социалист ярышда алдынлыкъны алагъан болду. Звеночу Зарифни сураты совхозну Гъюрметлев доскасындан бир де таймай. Амма, юрекlege янгы сыйынып гелеген хошлукъну ва сююнчно «Дав!» деген аччы хабар бёлюп къойду. Военком чакъырып, Расулгъа:

– Сиз загъмат фронтда бек тарыкъсыз! – деп брон тапшурду.

Расул шо ерде:

– Ярай буса тилеймен, мени башгъа фронтгъа, дав юрюлеген фронтгъа йи-беригиз! – деп тиледи.

– Неге? – деп военком тамаша болду. – Сени орнунгда бригадир болуп ким ишлежек?

– Мени бригадамда мени орнумда къалмагъа болагъан, озъю де ишге берилген, озгелени де ишге къуршап бажарагъан, звеночу болуп ишлейген Зариф деген эпсиз тири къызыаш бар, шогъар тапшуражакъман бригадамны! – деди Расул инамлы кюйде. Расул давгъа гетегенде, Зариф озъюнде сексен тиштайпа ишлейген дёрт звенодан къурулгъан шекер чювюннюр оьсдюреген уллу бригаданы ёлбашчылыкъ къуллугъун яш бойнуна алды. Расул савболлаша туруп, озъю бригаданы авлакъларындан гечеси-гюню булан елдей болуп

айланып тургъан, оьзюне гьалал къуллукъ этген азият жынслы бек тизив атны да Зарифге тапшурду.

Зариф, къыйынлыкълардан да, четимликлерден де къоркъмайгъан-тартынмайгъан, авлакъ ишге де, абзар-уьйге де бирни йимик белсенип турагъан тиштайпа болуп оьсе. Ол эртен къарангы тангдан туруп, арандагъы гъайван-малны тюбюн де тазалап, сыйырын да савуп, атасына ва эркъардашына эртенги ашын да онгарып, атын да къувуп, авлакъ ишлеге чыгъып гете. Ахшам ишден геч къайтгъанда да, баягъы, агълюню гъар тюрлю авараларына егилип къала. Бир-бирде Зариф эки-уьч сагъат тюгюл юхламай да къала. «Яхари, Зариф, сени юхунг къачгъанмы, яда сени юхунгда къачырып къояр деп къоркъамысан? – деп огъар хоншулар масхара этеген кюю бола.

Зариф де олагъа: «Юху – аювлар учун, загъмат буса – инсанлар учун яралгъан» – деп тогъушув этип къоя. «Аювлар» деп Зариф, бир-бир ишге ялагъайлагъа, юхучулагъа айта болгъан буса ярай. Къуру булан чий де январ дегенлей, сюрюндегилени арасында ишден баш «къачырып, кеп чегип айланма сюегенлер де аз буса да ёлугъа болгъан.

Тарлавгъа чачылгъан яда орнатылгъан къайсы оьсюмлюкден де яхшы гелим алмакъ учун гъар загъматчы гъаракат этме тюшегенлик ачыкъ зат. Шекер чювюннюр буса эпсиз кёп къуллукъну сюеген оьсюмлюк. Гюзде оьзюню бригадасыны ерлери сюрюлегенде, Зариф гъар гюн йимик гелип, сюрювню сан янын тергеп къарай ва механизаторлагъа: «Эркъардашларым, ярай буса сабанланы теренден салыгъыз, къышлар, сиз билесиз чи, бизде кёп къарлы бола, язбашда къар ирип гетмей топуракъгъа яхшы сингсин, чювюннюр дым топуракъны кёп сюе» – деп, арив сёйлеп англата.

Ерлер сюрюлгендокъ, Зариф ерли кюйлевючлени гъайын эте. Бирлер тракторланы прицеплери булан, башгъалар ат арбалар, оьгюз арбалар булан гъайван-мал сакъланагъан фермалардан Зарифни участкаларына полукъ ташый. Авлакълагъа къалын къатлав болуп къарлар тёшелгинче, Зариф кюйлевючлени ташып ва яйып битме алгъасай, полукъну дагъниси топуракъны теренине ерли сингсин деп.

Къышлар бек сувукъ болса да, язбашлар бу якъларда бирден гелип къала. Язбаш еллер булан ерлер кепгендокъ, Зарифни бригадасы биринчи болуп чювюннюрню урлугъун чачмагъа чыгъа. Чачывну заманында да Зариф от-ялын болуп айлана. Чакъны исивюнден «къутуруп» бир-нече гюнлерден сонг авлакълар яп-яшыл болуп къала. Зариф бир гюнюн де тас этмей, къызларын авлакъгъа алып чыгъа: сеялка булан къалын чачылып къалгъан ерлердеги чювюннюрню мелте бойларын къол булан юлкзуп тайдыра, бири-бирини арасында 15-16 сантиметр ер къоюп. Дагъы ёгъесе, топуракъны тюбюндеги чювюннюрню оьлчевю кёп гиччи болуп къалмакъ бар.

Яйлар мунда бек исси бола. Янгулар да загъматчыланы онча «ёнкютмей». Аллагъгъа шюкюр, ювукълардан мунаман деп къарап турагъан берекетли Тянь-Шань тавланы бетлеринден язы-яйы булан сув тармакълар агъып тура. Шо сувлар татавуллар булан совхозну авлакъларына пайлана. Зарифни бригадасындагъы сувчулар чювюннюрню сугъармагъа ахшалар башлап, гечорта болгъунча, бир-бирде чи танг къатгъынча да къалалар. Югюрюк аты булан бир участкадан бирисине етише туруп, Зариф де сувчулагъа къошулуп ишлей, олардан алда уьйге де къайтмай.

Чювюннюрге культиватор тартып кьойгъандан болмай\ . Сыдраланы арасына бийик чёп отлар да битип къала. Зариф ва ону бригадасындагы биринден-бири тири кызылар, эринмей-талмай, шо отланы бир-нече керен каза уруп яда кьоллары булан юлкьуп тайдыра. Сонг гьар оьсюмлюкню тьобюне казалар булан топуракъны тартып, тёбелер этелер. Шо чювюннюрню яшыл боюн еллерден де кьоруй, ону тьобюн дымлыкьда да сакълай.

Чювюннюрню тьошюмюн кьайтарыв компаниягъа Зариф бек жаваплы кюйде гьазирлене. Чювюннюрню жьыгъан комбайында ишлейгенлеге Зариф: «Сиз нечакъы ялкьмай ишлеп бола бусагъыз, мени кызыларым да бола шончакъы заман тер тёкмеге» – деп, жагъил уланлагъа ягъ салып кьоя. Халтасындан айрылгъанда, Зарифни бригадасы оьсдюрген чювюндюрлени тьоплери, огъ, нече де уллу болгъан. Совхозну ёлбашчылары да тамаша бола, шекер заводгъа да биринчи сорт булан кьабул этиле.

Уллу Аллагъ Зарифни иш учун, загьмат учун яратгъандыр деп эсиме геле. Зариф деген арап атны маънасы да исбайы, итти гьакъыллы, ишге югюрюк адам демек бола. Шолай Зариф сьургюндеги жагъил уланлар учун «бек бегилген бекликге» ошагъан. Жагъиллер шо «бекликге» гьужум этебиз деп де айланмагъан. Неге тьогюл, олар Зарифни юрегинде уяланып турагъан таза сююв биргине-бир биревге, – фронтдагы Расулгъа багъышлангъанын яхшы биле эди. Шолай болуп да чыкьды. Давлар битип, тёшюн орденлер ва медаллар булан толтуруп гелген Расул да, савлай Къзахстангъа белгили, чювюннюр оьсдюрювчю Зариф де бири-бири булан уйленип, кьзазах чёлде бир арив кьумукъ той болду.

Зарифни бригадасында чювюннюрню тьошюмю йылдан-йыл артып тура. Ол план булан гёрсетилген 400 центнерни орнунда гьар гектардан 814 центнер шекер чювюннюр алма бажарды. Шо уллу загьмат уьстюнлюгю учун Зариф Гъажиева 1948-нчи йылда сьургюн этилгенлени арасында биринчи болуп Социалист Загьматны Игити деген сыйлы атгъа ес болду. Къыставуллу авлакъ ишлерден айрылып болмай, Зариф шо уллу атны артындан оьзю бармады. Ленининни орденин де, Игитни Алтын Юлдузун да Маскевден бир вакил гелип, Зарифге ишни уьстюнде тапшурду. Шо гюн Зариф де: «Шу уьстюнлюкню мен аявлу кызардашларым йимик гёреген, бригадамдагы сексен де ишчи булан бёлемен, баракалла болсун олагъа!» – деди.

Яллыкъ не зат экенни билмейген Зариф совхозну бир жыйынында, чювюннюр участкаларындан кьайры да, дагы да 5 гектар ер бермекни тилеген. Шонда Дагъыстанда оьсеген эпсиз татывлу ва кёп емиш береген алма тереклерден бав оьсдюрме хыялы барны англатгъан. Совхозну ёлбашчылары Дагъыстан булан дьгъар байлап бир минге ювукъ бала терек алгъан. Зарифни бригадасындагы кызылар орнатгъан ва яхшы кьуллукъ этген шо алма тереклер эки-уьч йылдан оьсюп, мол гелим береген болгъан.

Савлай Советлер Союзуна белгили чювюннюр оьсдюрювчю Зариф Гъажиеваны иш сынавун уьйренме, ондан уьлгю алмакъ учун янгыз Жамбул областдан гелип кьалмай, Къзахстанны башгъа ерлеринден де бригадирлер, агрономлар, гьатта, уллу юрт хозяйстволаны ёлбашчылары да кёп керенлер гелген ва бригаданы авлакъ уьюнде семинарлар оьтгерген. Оьзюн эпсиз простой тутагъан Зариф гьар заман олар булан юрегин ачып лакъыр эте болгъан.

Совхозну парторгу Зарифни коммунист партияны сырларына кыошмагъа нечакъы да къаст этген: кѣп къарышгъан, кѣп тилеген. Тек Зариф: «Партияны авараларына чабып айлангъынча, мен де озюне эпсиз гъюрмет этеген, озю де мени яхшы таныйгъан сыйлы топуракъгъа къуллукъ этип турсам юз пай да кыолай» – деп, рази болмагъан. Сонг да, шо йыракъ отузунчу йылларда авруп ятгъан анасындан озюню гюч этип айыргъан рагъмусуз коммунистлеге Зарифни эпсиз хатири къалгъанын да, олардан гечмегенин де эсгерсек, дурус болар эди деп эсима геле.

Сюрдюню акъубаларын ва кыйынлы кыыматын авур къол загъмат булан энгме бажаргъан къоччакъ къумукъ къатын Зариф Гъажиева, эри Расул ва авлетлери булан 1954-нчу йылда Къазахстандан къайтып Магъачкъалагъа гелди. Олар, законсуз кюйде чыгъарып алынган мюлклерин къайтарып алабыз деп, чабып-давлашып айланмадылар, озлени гючу, харжы, гъаракаты булан мунда онгача елиги булангъы уй ишледилер. Бу ожакъда Игит Зарифге де, Ватан дауну ветераны Расулгъа да багъышланган нечесе хас ёлугъулар болду, байрам мажлислер оьтгерилди, мавлетлер охулду. Арадан заманлар гетди. Бир башлап Расул герти дюньягъа гетди, сонг 2009-нчу йылда Зариф гечинди.

Гъар къайда да озюн саламат тутма бажарагъан, эпсиз эдепли, рагъмулу ва тавакаллы Зариф ичирген сют гъалал болуп къанына синген буса ярай, ону беш де авлети де анасыны адилли хасиятлары булан оьсдю, яшавда ва жамиятда озлени тийишли ерин тапды.

Бу йыл июн айны 10-унда Социалист Загъматны Игити Зариф Гъажиева тувганлы 100 йыл бите. Сюрдюнде шо сыйлы атны алган беш де дагъыстанлыдан биринчи болган Зарифге этилеген гъюрмет бугюн тийишли даражада тюгюлдюр деп ойлашаман. Биз, къумукъ ватандашлар, Игитибизни эсделигин даимлешдирмек учун, бизин республиканы ёлбашчыларыны алдына шулай уьч масъаланы салсакъ арив болар эди деп эсима геле:

1. Социалист Загъматны Игити Зариф Абдувагъабовна Гъажиеваны атын Магъачкъаладагъы орамланы бирисине кыоймакъ;

2. Магъачкъалада Игит яшагъан Татам Муратовну атындагъы орамны 46-нчы уюню тамына эсделик доска салмакъ;

3. Ата юрту Уллубийавулда Игитни бронзадан бюстюн салмакъ.

Уьстде эсгерилген шу уьч де масъала бизин республикабызны Башчысы Сергей Меликовну иш столуна етишсин учун, бир башлап, Къарабудагъгент район администрацияны ва район Жыйынны ёлбашчылары гъаракат этме герек. Неге тюгюл, адамгъа этилеген абур-сый савунда йимик, о дюньягъа гетгенде де тарыкъ бола, айрокъда, шо адам элни Игити буса.

**Магъаммат-Наби Халилов,
шаир ва язывчу.**

НАСИГЪАТ ЙЫРЛАР

«Бола бусанг, болат орнат къашынга,
Болмай бусанг, явлукъ байла башынга».

Ойлу ва гъашыкъ йырларда ва айрокъда къазакъ йырларда насигъат берив кѣп ёлугъа. Амма шо насигъат берив лап аслу ерни тутгъан саялы, тема ва форма якъдан бираз башгъалыкълары бар экенге, сонг да кѣбюсю гечге таба тувулунгъаны себепли бир-бир йырлар айрыча бѣлюк болуп токътай – насигъат йырлар.

1.

Къанлы къазакъ къапу ичинде къорамас,
Къан озенли гюнлерде,
Къангъа дѣнмей, баш яшырып ярамас;
Арсланлар авда адамас;
Къыйын гелген сени гюнюнде
Къамалышсанг, талашсанг,
Къазакъ жанын къара пулгъа санамас;
Доналы гъакъдан къазакъ къутулмас;
Дѣнмейли арслан явгъа тутулмас;
Озденлер, къулдай тутулуп, сатылмас;
Оравлу гъалын билмесе,
Оьтесиз ишлер ерге батылмас;
Киритли къапу ачылмас;
Кѣмекли гѣзел янчылмас;
Гѣзеллеге гѣнгюл сырын айтмаса,
Кюлбайланы сѣзю къыргъа чачылмас;
Къавгъалы бир де онгса да, бир де онгмас;
Къатынлагъа сыр чечеген эр де онгмас;
Авузлагъа тюшген сѣз къайтмас,
Азавлу артыкъ сѣзюн къырда айтмас.

2.

Агъымлы сувлар, деймен, оьрге акъмас;
Айтылгъан сѣз атгъан окъдур, ол къайтмас;
Яманланы яннавургъа гелтирип,
Яхшыланы тышгъариден мунгайтмас;
Оьктемлик булан тѣр алмас;
Оьктемлеге олтурмагъа ер болмас;
Ойлашмайлы айтар сѣзюн айтмайгъан

Гъакъыллыны тутгъан иши ер болмас;
Тувгъанлар къалса, отав тул къалмас;
Эринчекни кисесинде пул болмас;
Эринчек гёзел аривлени эр алмас;
Гёкчек гёзел гъакъыллыны эр салмас;
Ялагъайлап, яравкелеп, ялынып,
Ягъалашса, бойну сынып, салынып,
Къызбайланы тутгъан иши тюз болмас;
Тюзню тутгъан гъеч бир заман бузулмас;
Къыйынлар гёрмей, эрлер тынчаймас;
Къыйын гёрсе, къачып тайгъан эр болмас;
Къыйын гёрсе, чыдамагъа болмайгъан
Къызбайлагъа башын сукъма ер болмас;
Кёкюремей туруп, гъейлер, кёк урмас;
Кёк урса да, батыр эрлер бет бурмас;
Ялгъан булан себеленген зат къуралмас;
Намарт эрлер бир онгса да, бир онгмас,
Абдырамас, гъеч бир заман адамас;
Батыр гёнгю даим бирдей ярыкъдыр,
Гюню гелсе, азиз жанын аямас!

3.

Яманлагъа ялынгъан булан яв къалмас,
Жыйылыгъыз атолуну обзюне,
Тюлкюлей къуйрукъ ташлагъан,
Инанмагъыз ол намартны сёзюне.
Аманчлыкъда тенгим–досум дегенлер,
Эрден девлет тайгъанда,
Шол батырны сонг къарагъыз гёзюне;
Алгъасап, тез-тез окълар атмагъыз,
Арасындан эревиюлюн сайламай;
Эр игитге арт-артындан окъ гелир,
Окъдан къатты сёз гелир,
Алгъасап, жувабыгъыз беригиз,
Гъар-бир сёзню артын-алдын ойламай.
Сабурланы иши санда бузулмас,
Яманлар явда язылмас,
Ягъалашгъан сени гюнюнде,
Къардашларынг баш-башына тозулмас;
Чапгъанда яман чюеалмас;
Чагъылышгъан сени гюнюнде,
Къурдашларынг бир сени учун уялмас.

4.

Атынг аргъып югюрсе,
Уьркюп оргъа ёлугъур.
Учгъанда эсен къайтмас Бийдаякъ,
Адашып торгъа ёлугъур.
Балтиревде макътанышгъан игитлер¹⁾
Тенгири къаза берген гюн
Оьзюнден зоргъа ёлугъур.

5.

Эл ичинде адам билмес сёз гелсе,
Билген-болгъан эл-агъадан сёз къалмас,
Эл-агъалар булан дагъы мал-агъа –
Шулар оьзлер бир-бирине тенг болмас.
Мал-агъа дейген, гъейлер, шо уландыр,
Гъар гюн сайын малын оьсдюрге айланыр;
Эл-агъа дейген шо уландыр,
Гъар гюн сайын элни оьсдюрге айланыр!
Мал-агъалар, оьссе, элге не гелир?
Эл-агъалар оьссе, эллер тюзелир!
Элни ичинде эл-агъалар оьсмесе,
Къарахалкъны къыйынлыгъын ким гёрюр?
Абзарына оьзю тюгюл жан гирмей,
Ишге салса, гъайван йимик тил билмей,
Мал-агъаны гюнерлерин гёрюгюз!
Гъакъыллы, илмулардан уьлгю алгъан,
Ата юрту учун оьзю къыйналгъан
Эл-агъагъа артыкъ абур беригиз!

6.

Къумукъ атгъа анив айтар ял битсе,
Саврусуна ял битсе,
Эртенлер гечге йимик юрюсе,
Эгердей тюсю салыныр,
«Аргъумакъ булан тенгмен!» – дер,
Гъайгев билмес ону ишин.
Алтын тахгъа мингенде,
Ал чагъырлар ичгенде:
«Эревиоллер булан тенгмен!» – дер
Осал башлы ер гиши.
Яз атланса, къыш тюшген,
Къыш атланса, яз тюшген,
Жазаласа, эки йылда бир тюшген.
Бу кююнде мал излеген къазагъым
Къайтып уьйге гелгенде,

1) Балтиревде – бал ичкилер ичеген мажлисте, тойда.

Уйде кьалгъан кёп яман:
«Сени булан тенгмен», – дер.

7.

Балыкъ азса – тырпыллай башлар,
Гийик азса – гюрюллей башлар;
Хан-увулу азса,
Хоншу-авулгъа кьона башлар.
Бий-увулу азса,
Эл кьыдырып,
Къызлар, гелинлер булан лакъырлаша башлар.
Атолу азса,
Эл гёчгенде,
Алашасын объю минип,
Атасын яяв ташлар.

8.

Тавда булут талгъыр ташы тарлыкьда,
Чыгъа экен гёзден яш.
Тав толтуруп кьан бюркесе,
Сыгъып жувар кьызардаш.
Омурав бузуп, окъ тийсе,
Дели болур анадаш.
Анадашдан неси кем.
Къырда юрюп, кьазан асып, от якъгъан,
Гёзет чыгъып, ат бакъгъан,
Хадири билген жан ёлдаш!

9.

Борап-борап кьар явмаса, кьыш болмас.
Эрлени азув тиши бошаса,
Къызыл чумдан кьыйгъан булан тиш болмас.
Аманчлыкьда «тенгим, досум» дегенлер,
Эрден девлет тайгъан сонг,
Досу кьынгыр кьараса,
Эрлеге мундан кьыйын иш болмас!

10.

Къапулардан чыкъгъан къашгъа атлы,
Кёплени бетин жувгъан яхшы атлы,
Кёкюреп гёк ахшамлар болгъанда,
Гёк бёрюлер ёртувчум!
Саргъайып сари танглар къатгъанда,
Кёплерден пайын алып кьайтывчум!
Къаяда къаплан ювтаса,
Къалгъаны бузну бузуп, объеалмас.

Къаснакъгъа екген нар чёксе,
Тайлакъ арбаларын тартаалмас.
Минивде етти аргъумакъ арыса,
Ат юрүвге етеалмас.
Бары яман жыйылып,
Ичиндеги яхшылары тайгъан сонг,
Ол яманлар кёп излерлер – табаалмас;

11.

Аргъумакъ арив гъайван
Азма бакъса, оъз ятыву аш болур.
Эркин оъсген оъзден эр азма бакъса,
Къайда урунса, иши онгмас – терс болур.
Яманлардан уьюрлеринг кёп буса,
Къаркъарангда бар намусунг тас болур.
Дюньяда яман булан яхшыны айырмасанг,
Башынгдан абур-сыйынг тас болур.
Табунлар тюзелмеге бакъгъанда,
Уллусу гиччисине баш болар.
Табунлар бузулмагъа бакъгъанда,
Ичинде чинк яхшысы оълюп, яс болур.
Эл азгъынламагъа бакъгъанда,
Ичиндеги намусу ёкъ къызбай эрлер баш болур.
Бу сёзлени яхшы тынглап, англасанг,
Гъакъыл-оюнг дурус, ишинг онг болур.

12.

Къара сувукъ къагъарланмас къардан сонг,
Аргъумакъны сыйы болмас ёлдан сонг.
Аргъумакъ гъайван азма бакъгъанда,
Оъз ятыву шо гъайванны аш болур,
Шону чайнап, башын салыр бююрге,
Оьмюрюнде дагъы гирмес уьюрге.
Эренлер азма бакъгъанда,
Къайда урунса, шол харинге таш болур.
Табунлар азма бакъгъанда,
Эревиоллер оълюп, яс болур;
Эллер азма бакъгъанда,
Намуссуз, къызбай эрлер баш болур.

13.

Эменчиклер тюбю – сари бал,
Ичген эрге аш болсун!
Ете гъакъыллы сав башлар,
Яш буса да, арабызда баш болсун!
Гъакъылы ёкъ бош башлар

Бий болмасын, хан болсун,
Бу дюньядан болмагъандай тас болсун!

14.

Йылымлар сызып алай къар явса,
Къартылламас йылкыы гъайванны баласы.
Иниси агъасын агъа гёрсе,
Агъасы – гюлле оьтмейген гюбеси,
Иниси – ташдан этген къаласы!
Агъасы инисин ини гёрсе,
Булар бири-бирин гёрмесе,
Бири учун бири жанын бермесе,
Налат болсун къызбайланы оьзюне,
Бир заман да бетъярыкълыкъ гёрмесе!

15.

Къара тайны териси
Къайыш болса, гён болмас.
Къара кьойну териси
Сапунлап жувгъан булан, акъ болмас.
Етти атасын таныса,
Асиллер ачувланмас.

16.

Йыравчу деген йырчы экен,
Йыр къулакъны бурчу экен;
Гёгерип битген гёк чийил
Йылкыы гъайванны ашы экен;
Гёгюрчюн булан къарлыгъач
Аллагъны артыкъ сюйген къушу экен.

17.

Терклер бою, ананг оьлсюн, жыгъына,
Тереклер бою да алай акъ шемше,
Гюллерден алдын ачар мелевше.
Ятлагъа бир ярлы гёнгюм генгешген.
Генг бичген бир опуракълар тозулмай,
Мен не этейим, ахшам болмай, ай тувмай,
Бюдюреген къайкыы беллер язылмай,
Агъаргъан акъ сакъаллар къаралмай,
Оьмюрлеге алай да оьзек ялгъанмай,
Ажжаллагъа дарман дагъы табулмай...

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – 63337
на полугодие – ПМ981

Тангчолпан № 3, 2022

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке
